

פרק תשיעי

פליטי הפלישה

"כל אדם המסוגל לשאת נשק לא יתקבל בארצות ערב"

השינוי שהל באופייה של המלחמה עם תום המנדט, בעקבות פלישת הצבאות הערבים לארץ, חייב התייחסות שונה לשאלת עמידתם של היישובים היהודיים במערכה. ההתעקשות שלא לפנות יישובים היתה נכונה לשעתה, בנסיבות מלחמת האזרחים, והשפיעה במידה מכרעת על תוצאותיה. ואולם, עמידה מול צבאות סדירים בעלי כוח אווירי, ארטילריה ושריון, היתה עניין שונה מעמידה מול כנופיות פלסטינאיות או אפילו מול צבא השחרור. גורלו של גוש עציון, שלא יכול היה להחזיק מעמד מול התקפת הלגיון ב-12-13 במאי, הצביע על הצפוי ליישובים בתנאי הלחימה החדשים ועל הצורך להתאים את מדיניות ההחזקה בהם לנסיבות המשתנות.

בימים הראשונים לאחר הפלישה נפל בידי האויב מפעל אחד (נהרים) ואנשיו הלכו לשבי. מפעל שני (האשלה) פונה יחד עם קיבוץ בית-הערבה הסמוך ואנשיהם הפליגו לסדום. מגיני עטרות ונווה-יעקב נסוגו לירושלים. לנוכח התקדמות הצבא הסורי פינו חברי מסדה ושער-הגולן בעמק הירדן את יישוביהם ונסוגו לאפקים ולבית-זרע. בהמשך המלחמה נעזבו יישובים נוספים (יד-מרדכי, בית-אשל) או שנכבשו על-ידי האויב ותושביהם נפלו בשבי (ניצנים, משמר-הירדן, גור). הנסיגות הראשונות מיישובים היכו את היישוב הבלם החלול תגובות קשות. בן-גוריון עשה הבחנה בין מתיישבים לבין חיילים המגינים על יישוב, ובעקבות הנסיגות מנווה-יעקב, מסדה ושער-הגולן קבע: "מתיישבים יכולים ללכת, מה שאין כן חילים" אף-על-פי-כן, ההסתגלות לנסיבות החדשות ארכה זמן ועל המתיישבים שפינו את יישוביהם, לא נכנעו והלכו לשבי, נמתחה בחודשים שלאחר-מכן ביקורת חריפה, ולרוב לא מוצדקת, שלא הביאה בחשבון את השתנות התנאים.¹

פלישת צבאות ערב והמפנה הזמני שהוללה במהלך המלחמה היו אמורים לכאורה לבלום את בריחת הפלסטינאים ואף להשיב ארצה חלק מן הבורחים. עשרה ימים לאחר הפלישה החליטה הוועדה המדינית של הליגה הערבית שמדינות ערב אמנם תתנה מחסה לפליטים

¹ פרוטוקול של ישיבת הממשלה ב-23 במאי 1948 (אמ"י), עמ' 6, וראו, למשל, *הדף הקרבי* של אבא קובנר, קצין החינוך של חטיבת **גבעתי**, לאחר נפילת ניצנים, והמחזה *כערבות הנגב* מאת יגאל מוסקטון על די-מרדכי במערכה.

פלסטינאים, אך "בתנאי שהפליטים יהיו רק תנוקות, נשים וזקנים. כל אדם המסוגל לשאת נשק לא יתקבל בארצות ערב, וכל מי שיימצא מהם יוחזר לפלסטין".²

קל היה להחליט החלטות כאלו וקשה היה לבצען. שופרות התעמולה הערבים אמנם הלווהו את הציבור בימים הראשונים לאחר הפלישה בידיעות על ניצחונות מפליגים של חילות המשלוח ועל תבוסתם הניצחת של היהודים, אך התעמולה הזו לא השפיעה על תנועות האוכלוסייה. למרות הידיעות בקומוניקאטים העיראקיים כאילו חיל המשלוח העיראקי מקפץ את תל-אביב ונמצא במרחק 10-15 קילומטרים ממנה, או הודעות המצרים כי הם תוקפים את כל היישובים היהודיים שבין אסדוד ותל-אביב, או הודעות הסורים על הפצצת "נמל נהריה" וטיבוע הספינות שבו — בני השכבות העירוניות המבוססות והמהגרים מן הארצות השכנות, שהיו ראשונים לעזוב את גבולות ארץ-ישראל, לא גילו התלהבות לשוב לארץ מוכת המלחמה קודם שתתבררנה תוצאותיה לאשורן. ההמונים המפחדים — עירוניים, כפריים ובדווים — שנמלטו מפני הקרבות ללב הארץ, לעבר-הירדן, לסוריה וללבנון, לא התגברו על פחדיהם. ההנהגה הפלסטינית מכל הגוונים אמנם קראה להם לשוב ארצה, אך לשווא.

"בארצות ערב", ציינה סקירה של **הש"י** שבועיים לאחר הפלישה, "הולך וגובר הלחץ על הפליטים הארצישראלים למען יחזרו ארצה. מגבילים את תנועתם, דורשים מהם שיתגייסו, ואינם זוכים לאהדה מתאימה לפליטי חרב."³ ואכן, לאחר הפלישה הפעילו השלטונות בלבנון לחץ חזק על ערביי עמק החולה שנמלטו לכפרי הגבול בדרום המדינה לעזוב את לבנון ולשוב לבתיהם. לחץ זה, יחד עם השמעות על ניצחונות הצבאות הערבים והמצב הכלכלי הקשה של הפליטים אכן הביאו לחזרתם של ערבים רבים לעמק.⁴

עם הופעת הלגיון — ואחריו חיל המשלוח העיראקי — בעירה קלקלייה, שבו גם תושבי העירייה, שנמלטו ממנה בעת הקרב בכפר-סבא הערבית ב-12-13 במאי. ואולם, החזרה היתה חלקית בלבד: "עד עתה הסרים עוד כ-2,000 תושבים, רובם נכבדים המתגוררים בשכב... אין ביטחון שיחזור לעיר." הסיבה העיקרית שעכבה את חזרת התושבים היתה המצב הכלכלי הקשה בעיירה שבקו החזית וחוסר היכולת לקצור את השדות. בכפר הגדול טירה שברון, שהתקפה עליו נהדפה ב-13 במאי, נותרו גברים-לוחמים בלבד.⁵

בשני אזורים, בדרום ובגליל המערבי, לא השתנתה מגמת הבריחה והיא נמשכה גם לאחר הפלישה. במשך שבועיים, עד הגעתם של המצרים לאסדוד, היתה חטיבת **גבעתי** הופשית לעסוק בכיבוש הכפרים הערבים שנותרו בגורתה. בצפייה להתנגשות הקרובה עם הצבא המצרי המתקדם לאורך החוף, לא נטלה החטיבה סיכונים וכבשה את כל הכפרים. בדרך כלל נטשו הכפריים את בתיהם לפני בואם של החיילים ועברו לכפרים הסמוכים לצירים שדרסם היו המצרים צפויים להגיע — כמו יבנה, קובייה ומסמיה אל-כבירה.⁶

² החלטות הוועדה המדינית של הליגה הערבית מ-26 במאי 1948, והסקירה "ארץ-ישראל בשידורים הערביים" 2-5-5 ביולי 1948 (אצ"מ, תיק S 25/9047).

³ הסקירה "בציבוריות הערבית" מ-28 במאי 1948 (אצ"מ, תיק 4944/49/504).

⁴ דו"ח של "צור/דור" (בניסין שפירא) מ-21 במאי 1948 (את"ה, תיק 105/128).

⁵ דו"חות של "חורש/אחון" (רחביה רודי) מ-24 במאי 1948 על הכפר טירה (את"ה, תיק 105/227) ומ-19 בינוי 1948 על המצב בקלקלייה וסביבותיה (שם, שם).

⁶ רישומים מ-16-18 במאי 1948 בתיק הכפר מטר' (את"ה, תיק 105/134), דו"ח של "דורון/אילצור" מ-17 במאי 1948 (את"ה, תיק 105/91), דו"ח של "דורון" **לגבעתי** מ-25 במאי 1948 (שם, שם) וסיכומים וזימים

בניגוד לתקופה שקדמה לפלישה, פעולותיה של **גבעתי** ערב ה-15 במאי ובשבועיים שלאחריה התמונו מלכתחילה לסלק את האוכלוסייה הערבית מפריס סמוכים ליישובים יהודיים או לצירי התנועה הראשיים. גירושם אלה נחשבו חיוניים לנוכח האיום המצרי המתקרב. הם נועדו לשלול מן המצרים חופש תנועה ושליטה בצירים, ובסיסים בכוח הסמוך ליישובים יהודיים שמהם יוכלו אחר-כך להתקדם. חיילי **גבעתי**, כמו אלה של חטיבות צה"ל האחרות שהיו במקורן טריטוריאליות, שירתו ולחמו בקרבת יישוביהם ובתוכם. לאחר שישא חודשי לחימה הם ראו בשכנים הערבים גיס חמישי פעיל ומסוכן של הצבאות הפולשים. גירושם של הערבים נראה להם צעד הכרחי מבחינה צבאית ומוצדק מבחינה מוסרית. כיון"חות שכתבו לאחר הפעולות לא ניסו הקצינים והחיילים להסתיר או לטשטש את היחס הקשה לאוכלוסייה האורחית, פשוט מכיוון שהאמינו כי יחס זה היה ראוי ונחוץ בנסיבות שהיו קיימות בזמן ובמרחב.

בעת-ובעונה-אחת עם המאמץ לבלום את התקדמות הטור המצרי באסדוד, כבשה **גבעתי** את נבי רובין, כפר ששימש מרכז מוסלמי של חגיגות ועלייה לרגל, ואת העיירה יבנה. תושבי המקום והפליטים שהתקבצו לעיירה מן הכפרים הקטנים יותר שבסביבה ברחו דרומה לעבר עזה. ערב הפוגה הראשונה כבשה **גבעתי** את הכפר ג'וליס. בעורפו של קיבוץ נגבה, ואילו חטיבת **הנגב** כפרים אחדים דרומה משם, בהם כאלה שפנו לפני הפלישה והתושבים חזרו אליהם לאחריה, כגון הוג' שלידי דורות ופופפה. תושבי הוג' קיימו יחסי שכנות טובה עם דורות אולם בנסיבות שלאחר הפלישה טענה חטיבת **הנגב** כי אין לבטוח בהם וכ-31 במאי הם גורשו מערבה. רוב פליטי הדרום התקבצו בשלב הזה בעיירה מג'דל, ומספרם שם עלה לקראת ההפוגה ל-30,000 נפש.⁷

בכפרים שנכבשו לא הושאר חיל מצב, וכדי למנוע את שיבת התושבים הם נהרסו או נשרפו מיד לאחר הכיבוש על-ידי הכוח הכובש אם מדובר היה בסוכות וחושות, או כעבור שבועות מעטים ועל-ידי גורמים שונים (יחידות מתאמנות, הקרן הקיימת, יישובים שכנים) מדובר היה במבני אבן עמידים יותר שלהריסתם היה צורך בחומרי נפץ או בציוד מכני הנדסי. ההריסה השיטתית החלה עם ראשית ההפוגה הראשונה בכפר מע'אר שלידי גדרה ובדרך זו נהרסו גם קיבוציבה וזרנגה שלידי רחובות.⁸

שלא כקודמיהם, פליטי מלחמת האזרחים שנמלטו בספינות ובכלי-רכב לערי מקלט בארץ ולארצות השכנות, הפליטים שעזבו את כפריהם לאחר הפלישה נידונו לחיי נדודים וסבל ממושכים בין הקווים ורק לקראת תום המלחמה או אחריה הסתיימו נדודיהם באחד ממתנות הפליטים בגדה המערבית או ברצועת עזה. פיילס ח'ורני, ילד ממסמיה שנכבשה בחחלת קיבות עשרת הימים, תיאר כעבור חמישים שנה את נודדי משפחתו ומשפחות אחרות: בתחילה מזרחה — לכפר דיר אל-דרבאן (בין תל אל-צאפי לע'אור), שם שהו בתקופת ההפוגה השנייה, ולאחר שנכבש גם כפר המקלט — דרומה לבית ג'וברין, שם נקלעו לקרבות בין צה"ל לבין

של **טנאע** מ-23 ו-27 במאי 1948 (א"צ, תיק 1/57/810). כן ראו: מוריס, *לידתה של בעיית הפליטים*, עמ' 175-178.

⁷ בן-גוריון, *יומן המלחמה*, כרך ב, 1 ביוני 1948, עמ' 476, תזכיר של "דורות" מ-15 ביוני 1948 על כיבוש כפרים בחזית הדרום (את"ה, תיק 105/92) ו"דה" של "דורות" מ-27 ביוני 1948 (את"ה, תיק 105/124).

⁸ ראו: מוריס, *לידתה של בעיית הפליטים*, עמ' 220-223.

הצבא המצרי. בשלהי מבצע **יואב** באוקטובר 1948 נדדו פליטי מסמיה, יחד עם פליטים מכפרים אחרים ותושבי המקום, מבית ג'וברין לגב ההר ושוכנו לבסוף במחנה פליטים ליד חברון, משם הגיע חלקם לאחר המלחמה לרצועת עזה בהסתגנות דרך מדינת ישראל כדי להתאחד עם בני משפחותיהם.⁹

"הייתי מייעץ לא להשאיר אותם במצב זה בכפר"

בחוף הכרמל כבשה חטיבת **אלכסנדרוני** — שבוע לאחר הפלישה — את הכפר נטורה כדי לנתק את שאר הכפרים הערבים במובלעת הכרמל מגישה לחוף הים ולבודדם. לכפריים המכותרים לא היה לאן להימלט וכמה עשרות מהם נהרגו בקרב שהתחולל בתוך הכפר ובו נפלו גם 14 חיילים ישראלים. בעבודת-גמר לתואר מ"א שנכתבה באוניברסיטת חיפה לפני שנים אחדות הואשמו חיילי **אלכסנדרוני** בניצוץ טבח לאחר כיבוש הכפר, וההאשמות זכו לתהודה בעיתונות ואף בכנסת. מחבר העבודה המאשימה — טדי כ"ץ — נתבע לדין על-ידי ותיקי החטיבה, התנצל וחזר בו מהאשמותיו ואחר-כך ביקש לחזור מהתגזלותו ונודה על-ידי בית המשפט העליון. העבודה עצמה בוטלה על-ידי האוניברסיטה לאחר שבבדיקה חזרת נמצאו בה פגמים רבים ולא נמצא ביסוס ראוי לטענותיו ולקביעותיו של המחבר.¹⁰

דו"ח בן הזמן, שנכתב מיד לאחר כיבוש הכפר ומתאר את שהתרחש בו, ובכלל זה ביות הכריש ושיחות מחבר הדו"ח עם זקני הכפר ועם מפקדי הכוח שכבש אותו, סותר את העלילה באורול בוצע במקום טבח. יעקב אפשטיין ("יעקב המוכתר") מזיכרון-יעקב, נאמן הוועדה באזורית לטיפול ברכוש הנטוש, שהעבודה הנ"ל מציינת כי הוא זה שכביכול "המסיק את הטבח" הוציל ממנו אחדים מעדוי הערבים של מחברה, אכן הגיע לנטורה השכם בבוקר שלמחרת הקרב הלילי, ומתאר את שראה:

מצאתי את רוב הגברים יושבים בשתי שורות פנים-אל-פנים. כל יתר בני המשפחות, נשים וילדים על שפת הים מול הכפר ומחכים לגורלם, וזה אחרי לילה של מלחמה גדולה. ראיתי את המפקד, אשר ביקש ממני באשר אין בן המקום, לעבור בין השורות ולוודא את כל הערבים ולראות אם אין ביניהם ורים וכך היה: עברתי בין השורות ולא מצאתי ורים. בהזדמנות זו פניתי אל המפקד ושאלתי אותו מה גורלם של הגברים, והוא אמר כי הם שבויי מלחמה אשר אותם אגזנו נעביר למתנה שבויים.

ואכן, הגברים תושבי נטורה נכלאו במחנה שבויים ואילו הנשים, הילדים והקשישים הועברו לכפר הסמוך פוריידיס. על-פי הדו"ח של אפשטיין, היה זה הוא שיוזם את העברתם:

שאלתי אותו [את המפקד] מה יהיה גורלם של כל המשפחות אשר יושבים מול הים. הוא ענה לי... שהם יישארו בכפר... אז פניתי אליו ואמרתי לו: ראה, היו לנו הרבה הרוגים ובאם הם יישארו בכפר יחד עם אנשי **ההגנה** אשר להם חברים שנהרגו — יוכל להיות הלידה מעשה נקמות, ואני הייתי מייעץ לא להשאיר אותם במצב זה בכפר... אני מוכן להעביר אותם לכפר

⁹ זיכרונותיו של פייסל חורני שנרשמו בשנת 1998 באתר האינטרנט www.ahram.org/weekly.
¹⁰ כל החומר התייעודי, המשפטי, העיתונאי והפולימי מן השנים 1998–2002 הוגע לפרשה זו, ולפילמוס ששררה, מרכז באתר האינטרנט <http://www.ec.bgu.ac.il/~censor/katz-directory/> מכיוון שהעבודה נספלה והורדה ממדפי הספרייה, אין אפשרות להפנות אליה.

פרדס בתנאי שיתון לי איזה מכונית לתפקיד הזה. המפקד לא היסס הרבה... ואני קיבלתי רשות.¹¹

טנטורה היה הכפר הגדול הראשון שנכבש על אוכלוסייתו לאחר הפלישה, ועדיין לא היו כללים וניסיון בהתמודדות עם מצב כזה. בין הגברים שהועברו למכלאת שבויים — תושבי הכפר ופליטים מכפרים סמוכים, כגון קיסריה, שמצאו מקלט בטנטורה — והחדרו מסתערים שנעודו לדובב את השבויים ולהוציא מהם מידע שיוכל סייע בחקירתם. בסוף יוני דיווחה יחידת המסתערים של¹² על בית מסוים בטנטורה שבו היה מחסן הנשק המרובים והמליצה לערוך בו חיפוש מדוקדק שמא נותר בו נשק. מלבד זה העבירו המסתערים רשימה של 43 "פעילים" (כלומר: אנשים שהשתתפו בפעולות נגד היהודים) מבני הכפר ששמותיהם הוזכרו על-ידי השבויים.¹³

"המחלקה לענייני ערבים" — היא הועדה האזורית לטיפול ברכוש הנטוש, שאפשיטין ייצג אותה בטנטורה — התלוננה במטכ"ל על מעשי בוז והשחתת רכוש שאירעו בכפר לאחר הקרב. בעקבות התלונה נוף סגן הרמטכ"ל, צבי אילון, בחטיבת **אלכסנדרוני**. הוא נענה על-ידי קצין המבצעים החטיבתי שאכן בהתלהבות הניצחון נגרמו בטנטורה נזקים לרכוש, אך ההתפרעות והפסקה לאחר התערבות המפקדים.¹⁴

לאחר שהמספחות הועברו מטנטורה לפריידיס התברר, כי היות ואין הן בחזקת שבויי מלחמה — אין מי שידאג להן. המצרכים שהובאו לכלכלתן מן הכפר הכבוש אזלו תוך ימים אחדים. שר המיעוטים שטרית פנה אפוא אל בן-גוריון וביקש הנחיות: האם להשאירם כפריידיס, או להעבירם באמצעות **הצלב האדום** אל השטח המוחק בידי חיל המשלוח העיראקי בשומרון. במידה ויוחלט להשאירם, תבע שטרית תקציב לכלכלתם. הוא גם ציין כי ההחלטה על פליטי טנטורה תשמש תקדים לנהג במקרים דומים אחרים. תשובתו של בן-גוריון לא מצאתה, אך אנשי טנטורה לא נשארו כפריידיס. הם הועברו לידי העיראקים בוואדי ערה ומשם הגיעו אל מתנה הפליטים בטולכרם.¹⁴

לפי הדו"ח של אפשיטין, אנשי טנטורה עצמם ביקשו ממנו לעבור לטולכרם מיד לאחר הקרב, עוד טרם הועברו לפריידיס. לאחר-מכן, בעת היותם כפריידיס, הם ביקשו לשוב לכפרם, אם הדבר אינו אפשרי — לצאת לאחת הארצות השכנות בסיוע **הצלב האדום**. נכבדי פריידיס הצטרפו לבקשת אנשי טנטורה בנימוק שאינם יכולים לשאת בהוצאות לכלכלתם של הארחים. ב-18 ביוני הגיעו אפוא לפריידיס אנשי **הצלב האדום**, בלוויית שמשון משבץ — היועץ לענייני ערבים ונציג משרד המיעוטים במרחב **אלכסנדרוני** — והעבירו מן הכפר 1,086 מתושבי טנטורה, שנמסרו לידי הצבא העיראקי.

מן הדו"ח של אפשיטין עולה בבירור שלא התרחש בכפר כל טבח מעבר לקרב הלילי שהתנהל בו. פליטי טנטורה גם לא התלוננו על טבח באזני אנשי **הצלב האדום** שהעבירו מן לידי העיראקים או באזני העיראקים עצמם. מקצתם המשיכו לרמאללה, ורדיו רמאללה שדר

¹¹ רשימות בכתב-ידו של אפשיטין על כיבוש טנטורה (ארכיון זיכרון-יעקב, תיק אפשיטין).

¹² מכתב **השחר** אל **טנא** מ-29 ביוני 1948 (את"ה, תיק 105/224).

¹³ מכתב "בועז" (אילון) אל **אלכסנדרוני** מ-1 ביוני 1948 ותשובת שמה וילנין מ-12 ביוני 1948 (א"צ).

¹⁴ מכתב שטרית אל בן-גוריון מ-31 במאי 1948 (אמ"י, תיק 2/307/48), סיכום יומי של ידעית **טנא** מ-9 ביוני 1948 (את"ה, תיק 105/147), וראו: מוריס, *לידתה של בעיית הפליטים*, עמ' 167-168.

ב-22 ביוני — חודש לאחר כיבוש הכפר — סיפור מפי "אשה ערבית שברחה מטנטורה"¹⁵ ולפיו היהודים אונסנים נשים ערביות ומחריבים את המקום. עזמי נשאשיבי, מגלה התחנה אז, ודא היה כולל בתעמולה שלו גם את הטבח אם רק היה שומע עליו מפי האשה.¹⁵ שבעות אחדים לאחר שהגיעו לטולכרם והשתכנו בה החלו פליטי טנטורה להפיץ שמעות זוועה על מעשי רצח של נשים וילדים שאירעו בכפרם. מצבה של טולכרם, שקלטה בתחילת המלחמה פליטים מבני המעמד הבינוני של יפו, ואף הרוויחה מכוח הקנייה שלהם שהמריץ את העסקים, התדרדר דווקא לאחר הפלישה. פליטי יפו המשיכו הלאה והתושבים בני המקום התרששו, שכן לא יכלו לקצור את שדותיהם שהפכו לקו חזית בין צה"ל לבין חיל המשלוח העיראקי. טולכרם איבדה גם מקורות הכנסה משלימים, כגון המסחר בבקר עם היישובים היהודיים בשרון. קבצנות רחוב הפכה לתופעה נפוצה ומי שיכול היה להרשות לעצמו, עזב את העיירה ונדד לשכם או אף אל מחוץ לארץ.¹⁶ סיפוריהם של פליטי טנטורה נועדו להצדיק את נוכחותם בטולכרם, שהיתה לטורח ולמעמסה על תושבי המקום המרוששים. פעם נוספת עלה הסיפור שנים מעטות לאחר המלחמה. יימר אל-ח'טיב הביא בספרו "הנקמה של פלסטין" מפי מראון אל-יהיה את הסיפור הבא:

עבתי בחיפה ולאחר נפילתה חזרתי לכפר, טנטורה, שם נולדתי... בילה שבין ה-22 ל-23 במאי תקפו היהודים משלושה כיוונים ועלו בסירות מן הים. נאבקנו ברחובות ובבתים. בוקר היו גופות בכל מקום. לעולם לא אשכח את היום הזה, כל חי. היהודים כינסו את כל הנשים והילדים במקום בו השליכו את הגופות כדי שיראו את בעליהן המתים, אבותיהם ואחיהם בנטרה להחזדם, אולם הם נותרו שלמים.

הם כינסו את הגברים במקום אחר, חילקו אותם לקבוצות וירו בהם למוות. כששמעו הנשים את הריות, הן שאלו את השומר היהודי לפשר הדבר. "אנו נוקמים את מתנת" הוא השיב להן. קצין אחד בחר 40 גברים ולקח אותם לכיפר הכפר. בקבוצות של 4 הם נלקחו הצידה. ירו באחד והורו לשלושת האחרים לשאת את גופתו לבור גדול. אחר כך ירו בעוד אחד והשניים הנותרים היו צריכים להשליך את גופתו לבור וכך הלאה.¹⁷

שאר סיפורו של אל-יהיה עסק במחנת השבויים של צה"ל שבדמשק שהה עד קיץ 1949 ואותם כינה "מתנות ריכוז ועבודת כפייה". לדמשק הגיע לאחר שחרור השבויים, כלומר בסתיו 1949 או בתחילת 1950. מתאורו את אירועי טנטורה עלה שלא היה עד ראייה להם או עד שמיעה לחלופי הבררים שהוא מביא, אלא קלט את הסיפורים מאוחר יותר, במחנה השבויים או לאחר השחרור. אל-ח'טיב מביא בספרו לא מעט סיפורי אימה שאין להם בסיס, כמו סיפור טביעתם של מאות מן הנמלטים מחופה במימי המפרץ, וסיפורו על טנטורה הוא עוד אחד מאלה. הסיפורים של בני טנטורה התקבלו בא-אמון כבר בזמנם, ובמשך חמישים שנה לא נכנס

¹⁵ מכתב אפטישין אל משרד המישיס מ-21 ביוני 1948 (ארכיון המושבה וזכרון-יעקב, תיק אפטישין). דבר התערה פרסם באותו היום בשידורי תחנת הרדיו הערבית רמאללה המזרח הקרוב, וראה הסקירה "אריז-ישראל בשידורים הערביים" מ-21-22 ביוני 1948 (א"צ, תיק 49/504).

¹⁶ דו"ח של משבץ לשטרית מ-22 ביולי 1948 על הלחי הרוב בטולכרם (א"צ, תיק 2384/50/10) ודו"ח מ-13 באוגוסט על המוחות העיראקיים בסביבת טולכרם (א"צ, תיק 1041/49/3).

¹⁷ יימר אל-ח'טיב, הנקמה, של פלסטין (ערבית), דמשק, 1951.

כיבוש בטנטורה לפתאון הפלסטיני של מעשי טבח לצד דיר יאסין, דוויימה, צלחה, ספספ, לוד ומקומות נוספים, עד שדלפה והופצה העבודה הנ"ל. כל ההתייחסויות הפלסטיניות לטבח שארע כביכול בטנטורה מסתמכות עליה, ועליה בלבד.

צפונה מטנטורה, בכפר טירה (טירת-הכרמל), נותרו גברים מעטים לאחר שחלק מן הגנים, הילדים והזקנים פונו מן הכפר על-ידי הלגיון בתחילת מאי. רבים מן המפונים המשיכו לעבר-הירדן.¹⁸ כאשר נכבש הכפר ב-16 ביולי נמצאו בו 36 גברים שנשלחו למחנה שבויים ו-200 נשים וילדים שהועברו לידי העיראקים בשמרון. הליגה הערבית האשימה את צה"ל כי טבח 28 מן המפונים מטירה על-ידי שריתפס חיים. לדברי התלונה ארע המקרה בכפר לג'ון שבפתח ואדי ערה. עזאם פחה התלונן על "הטבח" לפני ברנדוט, ואף שלח לו את רשימת הנספס-כביכול. במהלך הקצרת המקרה מן הצד הישראלי טען צגיג משרד החוץ, יהושפט הרבי, כי לא היו דברים מעולם, והציע שמשקיפי האו"ם יוזמנו לגבות עדויות בלג'ון ומפי השבויים במחנה השבויים.¹⁹

שני משקיפי או"ם, שוודי וצרפתי, שחקרו בתחילת אוגוסט 1948 "ניצולים" מן הטבח שהוצגו לפניהם בצידון מצאו בדבריהם סתירות רבות, והגיעו למסקנה שהדברים שסיפורו לא היו ולא נבראו. סניף **דעת** בחיפה השיג את העדויות ואת מסקנותיהם של המשקיפים מן החקירה. האו"ם לא הוסיף ללחוץ בעניין, וכנראה מצא שלא היו דברים מעולם.²⁰

בלגיל המערבי — אזור שאליו לא פלש שום צבא ערבי — השלימה חטיבת **כרמלי** את כיבוש העיר עכו והכפרים א-זיב (גשר-הזוי), סמריה (שומרת) ובצה (שלומי). רוב תושבי בצה עברו ללבנון ובכפר נותרו 40 צעירים המושים ומספר קשישים שסירבו לעזוב את המקום. אחדים מהם נורו בעת כיבוש הכפר והשאר הועברו למחנה המעצר המנטורתי הישן במזועה, שם רוכזו קשישים מכפרים נוספים שנכבשו בתקופה הזאת.²¹ לאחר תום המלחמה נכבשו ונטרסו ככרי, אום פראג (בן-עמי) ואל-נהר (נתיב-השיירה) — שלושת הכפרים שהיו מעורבים בהתקפה על שיירת יחיזע בסוף מרס 1948. רוב התושבים ברחו ללבנון ולמרכז הגליל עוד לפני הכיבוש, מחשש לנקמה.²²

תושבי עכו, שנכנעה ב-17 במאי, ברחו ממנה בדרך הים, רובם ללבנון. בעיר נשארו כ-5,000 ערבים, רובם בדווים או פליטים מחיפה ומן הכפרים הסמוכים. עשרות גוויות התגלגלו ברחובות, בבית החולים בעיר נמצאו פצועים מקרבות רמת-יהונן באמצע אפריל ועוד היו בעיר

¹⁸ סיכום יומי של ידעות **ננאז** ע-מ-26 במאי 1948 (א"צ, תיק 1/57/810),
¹⁹ מכתב לאדאס אל שרתוק מ-13 באוגוסט 1948 (אמ"י, תיק 2426/11), מכתב הרכבי אל שרתוק מ-14 באוגוסט 1948 (סם, שם) ומכתב איחון אל מוחן מ-8 בספטמבר 1948 (סם, שם).

²⁰ העדויות דו"ח המשקיפים בצורפים לכתב "ורדי" (יצחק רוז) אל **דעת** מ-25 באוגוסט 1948. ראו כן: מוריס, *ידעתה* של בעיית הפליטים, עמ' 286. הספרות הפלסטינית הנוגעת לטירה מערבת את טירה שבכרמל עם טירה שבשרון, וכך, למשל, הערך טירה באתר האינטרנט של אוניברסיטת בר זית על הכפרים הפלסטיניים שנהרסו, משייר לטירה שבכרמל את ההקפה הנושלת על טירה בשרון ב-13 במאי 1948.

²¹ ראו: Nafez Nazzari, *The Zionist Occupation of Western Galilee, Journal of Palestine Studies*, Spring 1974, pp. 66-67.

²² שם, עמ' 70, דו"ח של "הזרם" מ-16 במאי 1948 (אח"ה, תיק 105/31).

עשרות חולי טיפוס. אספקת החשמל והמים לעיר הופסקה חודשיים לפני הכיבוש. הבראות הישנות שנפתחו מאז היו ככל הנראה הגורם למגפה.²³ עכו הייתה מחוץ לגבול המדינה היהודית על-פי תוכנית החלוקה, ועתידה היה עדיין מעורפל. במשכ"ל חישוב תחילה להקים בעכו בסיס ימי, לגלל הנוכחות הבריטית במובלעת חיפה והתמצצות המצריות על תל-אביב.²⁴ מטע המושבים שנשארו בעיר קיוו שהיהודים משוכנחי מספקן בחבטת הציר ליישובי הגליל המערבי ולא יבקשו לשלוח בעיר עצמה. משוכנחי בטעותם, החלו להתלונן על חיפושים והחרמות, אך גם התנדבו לשלוח משלחת לכפרי הגליל המערבי לשכנעם לקבל על עצמם את שלטון היהודים.²⁵ ערב ההפוגה הראשונה נכבש הכפר בירוה (אחיהוד) ו-1,500 תושביו נמלטו לכפרים הסמוכים. במהלך ההפוגה הם ניסו לשוב לכפר בכוח הגשק ובסיוע צבא השחרור ולאסוף את היבולים, ואף הצליחו להשתלט עליו למשך יומיים. כעבור יומיים של קרבות נכבשו הכפר והצומת החשובה שלידו בפעם השנייה.

סיפורי הפליטים על טיבו של הכיבוש היהודי לא ערדו את הכפריים למהר ולהיכנע, ושמעות וזועה שנוצרו על התעללות החיילים בנשים ערביות אף הגבירו את הבריהן מן הכפרים.²⁶ עוד לפני הפלישה התמלאה נצרת בפליטים מחיפה, מעכו ומן הכפרים. על-פי סוף אל-דן אל-זועבי, עלה מספר הנושבים בה מ-20 ל-35 אף נפש. העירייה והוועדה הלאומית שיכנו את הפליטים במנזרים, בכתי-ספר ואף בבתי פרטיים, אך הצפיפות גדלה ומצב הפליטים החמיר. מון שהבורה מחיפה אמנם אפשר לעיר להתקיים עד ההפוגה אך צינור הברחה זה נתמם עם פינויה של מובלעת חיפה מאחרוני החיילים הבריטיים. באוא של צבא השחרור נצרת לא היטיב את מצבם של הנושבים, ובתחילת יולי פנתה העירייה פנייה נואשת אל הליגה עבדאללה שייסייע לעיר. עבדאללה יכול היה בקושי לעזור לפליטים שנמצאו החתום שלטנו בשתי הגדות, והוא אף לא השיב לפניה מצרית.²⁷

גליל המזרחי ביצעו חטיבת **זיתח** בשבועיים שלאחר הפלישה סדרה של פשיטות על כפרים ועל מאהלי בדווים מעבר לגבולות סוריה ולבנון. בפשיטות אלו הפעילה החטיבה גם יחידה של בדווים בני שבט ערב אל-חיב. הפשיטות לוו בתעמולת-לחש ובדרכים אחרות של לוחמה פסיכולוגית. הן חוללו גל של בריחה מן הכפרים משני צדי הגבול עם לבנון והחישו את החלטת הליגה להטיל את צבאה, שהוצא מן השמרון, לגליל עוד בטרם השלים את ההארגונויות-מחדש. שיאן של הפשיטות היה פיצוץ ביתו של אחמד בק אל-אסעד, מנהיג השיעים בג'בל עמאל ושר בממשלת לבנון, שמוזה שנים עמד בקשרים עם הסוכנות וכלל

²³ דו"ח של "חורם" מ-21 במאי 1948 (את"ה, תיק 105/92), וראו: מוריס, *לידתה של בעיית הפליטים*, עמ' 173-174.

²⁴ פרוטוקול של ישיבת הממשלה ב-23 במאי 1948 (אמ"י), עמ' 2.

²⁵ דו"חות של "חורם" מ-20 במאי ומ-9 ביוני 1948 על המצב בעכו לאחר כיבושה (את"ה, תיק 105/92).

²⁶ מכתב "חורם" אל **טנאז** מ-16 במאי 1948 (את"ה, תיק 105/31), מכתב "חורם/ישעיהו" (חיים אוירבך) אל **טנאז** מ-19 במאי 1948 (את"ה, תיק 105/92), דו"ח של "חורם" מ-27 במאי 1948 (את"ה, תיק 105/126).

²⁷ וסיכומים יומיים של **טנאז** מ-31 במאי ומ-7 ביוני 1948 (את"ה, תיק 105/147).

²⁷ דו"ח של סוף אל-דן אל-זועבי מ-4 ביוני 1948 על המצב בנצרת (את"ה, תיק 105/225), ומברק עריית נצרת אל המפקד עבדאללה מ-2 ביולי 1948 (את"ה, תיק 105/90).

הנראה יזם בעצמו את הפישה כדי למנוע לזות שפתיים וריגונים על קשרים אלה. פעילות חיל האוויר בתחילת יוני 1948 הבריחה את הכפריים מן העיירה בניאס ומכפרים סמוכים לגבול מצדו הסורי.²⁸

"הם היו הגיבורים שקמו נגד השלטון הבריטי והיהודי במשך 30 שנה והגנו על פלסטין"

מול מגמת המשך הבריחה, דחק הוועד הערבי העליון בפליטים לשוב ארצה. תחנות הרדיו הערביות שדרו את קריאתו של המופתי ואת הבטחותיו שעתה, לאחר ניצחונותיהם של הצבאות הנרבים, נעשו הכפרים בטוחים. ג'מאל חוסיני לימד סנווריה על הפלסטינאים מול הביקורת שהוטחה בהם על-ידי עיתונים בארצות ערב, וטען כי "הם היו הגיבורים שקמו נגד השלטון הבריטי והיהודי במשך 30 שנה והגנו על פלסטין".²⁹ מתנגדיו של הא' אמין, ובראשם סולימן טוקן משכם, גינו את יחסן של מדינות ערב לפלסטינאים וקראו לפליטים שבחרו לעזוב את הארץ בעקבות המופתי ואנשיו לשוב לארץ-ישראל ולהשתכן במחוזות הערביים — השומרון והר חברון. ראשי הוועדים להגנת פלסטין בארצות ערב, שטיפלו בפליטים שהגיעו אליהן, התגוננו מפני האשמות וטענו ש"יחס כלפיהם [הפליטים] הוא טוב מה שהיו זוכים לו אילו היו חיים בצל כנפיו של סולימן טוקן." אחד המעטים שנענו לקריאתו של טוקן היה הצעיר אבריהם אבו-לוחד יופו, שבתחילת מאי נמלט בספינה לביירות וביולי כבר התאחד בשכם עם משפחתו, שהגיעה לעיר עוד לפני ההתקפה על יפו. פליטים מעטים חזרו מלבנון לגליל בעקבות פריצתו של צבא השחרור במלכיה בתחילת יוני 1948.³⁰ מקרה אבו-לוחד היה חריג, וגם לגליל שבו רק מעט מפליטי צפת שנמלטו ללבנון, הקריאות, הן אלו של הוועד הערבי העליון הן אלו של העסקנים שנשארו בארץ שלב שולטו של עבדאללה, לא נשאו פרי. הפליטים הוותיקים נותרו במדינות ערב וחדישים המשיכו לזרום אליהן. סיפורים נכונים ומפוכרקים על מעשי וזוועה, ועל יחסם הרע של היהודים לערבים שנוטרו תחת שלטונם, נפוצו בקרב הפליטים. הסיפורים כיסו על רגשות האשמה של המספרים, וחזקו את נטייתם של השומעים להישאר במקומות המקלט שמצאו. בלבנון נפוצו

²⁸ דו"חות של מטה הפלמ"ח לטכ"ל מ-23, 25 ו-27 במאי 1948 (את"ה, תיק 105/94), דו"חות של "צור/זרר" מ-26 ומ-31 במאי 1948 (את"ה, תיק 105/31) וסיכומים יומיים של ידעות טנא/ז מ-31 במאי, מ-2 ומ-7 ביוני 1948 (את"ה, תיק 105/147).

²⁹ מדבר של אשר גריבלט (גורד) לאפסטיין (אילה) מ-29 ביוני 1948 (אמ"י, תיק 13/2566/חז) וצדור ידעות של דעת/ז מתוך העיתונות הערבית מ-22 ביולי 1948 (אכ"י, תיק 2570/ז). דברי ג'מאל חוסיני נאמרו בנו דויק, שם הוא כיוון כראש המלחמה הפלסטינית במרכז הא"ם, וצוטטו בעיתון מקומי בערבית בשם אל-דואד מ-28 ביוני 1948 ובעיתון אל-מצרי מ-7 ביולי 1948.

³⁰ הסקירה "ארץ-ישראל בשידורים ערביים" מ-7 ו-16–17 ביוני 1948 (אז"מ, תיק S 25/9047), וראו: "After the Matriculation", Ibrahim Abu Lughod, בארץ האינטרנט www.ahram.org.eg/weekly, משנת 1998, וכן ארליך, כסכך להבנות, עמ' 200.

שמעות זוועה על יחסם של היהודים לערבים ונשמעו טענות נגד העיתונות על שאינה מדווחת אמת על ההתעללות בפליטים.³¹

מכיוון שהפליטים לא שבו בעקבות הצבאות הפולשים, צריך היה למסד ולארגן את הסיוע להם במקומות המקלט שמצאו בארץ ומחוצה לה. בתחילה לא נמצא לפליטים דואג והיה עליהם להסתדר בכוחות עצמם. לאחר הפלישה השנתה בארצות ערב היחס המסווג אל הפלסטינאים והתחלף בהדרגה בביקורת שמתחו העיתונים על השלטונות בשל הנתנתם את הפליטים. מאמרי מערכת תקפו את ועדות הסיוע השונות — שהוקמו על-ידי הוועדים להגנת פליסטיין או על-ידי הפליטים עצמם — והטילו עליהן את האחריות למצבם הנוכחי של לקוחותיהן. הלהץ על הוועדות גבר עם הגידול במספר הפליטים ועם עליית מספרם של אלה שכילו את אמצעייהם ונוספו למעגל מקבלי העזרה.³²

מאבקים אישיים ופוליטיים מן העבר הפליסטיני הקרוב והרחוק יותר נמשכו גם בגלות — למרות הגורל המשותף, ואולי אף התעצמו בגללו. במדינות ערב, ובחלק ארץ-ישראל שבשליטה ערבית, התארגנו ועדי פליטים שתבעו סיוע מן הוועדות למען פליסטיין ומן השלטונות. יוסף הייפל, ראש עיריית יפו לשעבר, ארגן ועד עזרה לפליטים בשכם. הוועד חילק מוון לפליטים המרושעים בעיר ובסביבותיה, אך כעבור שבועות אחדים מיצה את משאביו, שבאו ככל הנראה ממה שותר בקופת העירייה של יפו. מריבות העסקנים שאפיינו את יפו לפני כניעתה נמשכו בשומרון. ביעוד החוסיינים והאיטיקללים המקומיים בשכם ארגנו כמה עסקנים מבין הפליטים ועד מתחרה, והאשימו את הייכל במעילה בכספי העירייה. ראש העיר-לשעבר ויריבו פנו בנפרד אל הליגה הערבית ודרשו ממנה לנקוט צעדים מדיים על-מנת לסייג לפליטים הנמצאים בחלקים הערבים של ארץ-ישראל. הם טענו כי הפליטים שותרו בארץ הפולו לרעה בהשוואה לאלה שנמלטו לארצות השכנות, אשר קיבלו נוח גדול יותר מעוגת הסיוע של הליגה.³³

בבית לחם התרכזו כמה מאות משפחות בנות המעמד הבינוני שנמלטו מקטמון ומבקעה, כמה מאות תושבים מן העיר העתיקה ואלפי פלאחים מן הכפרים שבסביבת ירושלים. כל אלה האימנו שבגלל קדושתה של העיר יימנעו היהודים מלתקוף אותה. הפליטים הכפילו את אוכלוסיית העיר פי שניים והציגו — מ-10,000 ל-25,000 נפש, אך בעיר לא היו מקורות תעסוקה ומשגמרו חסכוניותהם התדרדרו הפליטים לפת לחם. במנורי העיר העתיקה ובבתים פרטיים בין החומות התקצו פליטים מן השכונות הערביות לחומות. במהלך הקיץ הגשופר אליהם פליטים מן הכפרים, והצפיפות בבתי המחסה גברה.³⁴

פלסטינאים, בעיקר בני המעמד הבינוני והגבוה, שזוללו בברווים מן הגדה המזרחית וגילו כלפיהם יחס של התנשאות, התקשו לקבלם כמושיעים וכשליטים.³⁵ להבדיל מבני המעמד

³¹ ד"ח מ-24 ביוני 1948 על ידיעות שנמסרו על-ידי יוסף סבא, סוכן הקונסוליה הצרפתית בגליל, עם שובו מלבנון (אמ"י, תיק 2408/16).

³² אל-חאס (ביירות) מ-24 ביוני 1948.

³³ לקט עיתונות ערבית מ-28 ביוני 1948 (אצ"מ, תיק S 25/5635), שידורי רדיו רמאללה ב-29 ביוני 1948 (אצ"מ, תיק 4944/49/504).

³⁴ ד"ח של "ירוחם" מ-10 ביולי 1948 על המצב בבית לחם (אמ"י, תיק 25/69/13). לתאיר של חיי פליטים נוצרים מן המעמד הבינוני בעיר העתיקה ראו: 33-61 pp. *Toubbeh, Day of the Long Night*, 53-61 pp. *Toubbeh, Day of the Long Night*, 53-55, 61 pp. ³⁵ ראו: 53-55, 61 pp. *Toubbeh, Day of the Long Night*.

הבינוני והגבוה, שעדיין היו להם אמצעי-קיום, מצוקת ההמונים הלכה והחמירה. בלחץ הקריאות לעזרה מארץ-ישראל החליטה הליגה על הקמת ועדת סיוע מטעמה שתדאג לתזונת הפליטים. ועדה זו הצטרפה לוועדה שהקים טוקן בשכם ולארגון סיוע בריטי בראשות גברת פרנסיס ניוטון שכבר החל לפעול בעבר-הירדן. הפליטים שהגיעו לעבר-הירדן לפני הפלישה חיו במחנות שהוקמו בשבילים בשולי הערים עמאן, זרקה, א-סלט וארביד. השלטונות חילקו להם מנת מזון יומית קטנה ואף דמי-כיס. מצבם של הפליטים בגדה המזרחית היה טוב יותר מאשר בלבנון או בגדה המערבית, שלא לדבר על אלה שנמלטו אל רצועת החוף הדרומית שבשליטת המצרים.³⁶

מן הריאורים בעיתוני ביירות ועמאן על מצבם של הפליטים בלבנון, בעבר-הירדן ובשטחי ארץ-ישראל שבשליטת צבאות ערב, עלתה תמונה של תזונה גרועה וסידורי תמיכה בלתי מספקים. לפי שעה היתה פעולת הסיוע עניין להתארגנויות וולונטריות, שגם לא היו מסוגלות להתמודד עם היקף הבעיה וגם סבלו משחיתות:

בניית הפליטים עדיין היא הבעיה המטרידה. הכספים שנאספו למענם אולו. האנשים הממונים על חלוקת הכספים מעלו בתפקידם. סכומים גדולים נפלו בחלקם של העומדים בראש המשרד הפלסטיני, ברובם מנהלים לבנונים... ולא הלכו לתועלתם.³⁷

ואולם, המגמה לא היתה חד-משמעית. לצד ידיעות רבות על מצבם הקשה של הפליטים ועל רצון מקצתם לשוב למקומותיהם, היו פליטים שהפצירו בקרובי משפחתם שנתרו תחת שלטון ישראל לעזוב ולהצטרף אליהם. הנציג המקומי בגליל של הקונסוליה הצרפתית, יוסף סבאח, נשלח בתקופת ההפוגה הראשונה ללבנון ולסוריה לעמוד על הלכי הרוח בקרב הפליטים, ובשובו סיפר כי היחס לפליטים בסוריה טוב והם מקבלים מזון מן השלטונות.³⁸

"יש להכריז ברבים בשתי הערים שכל מי שחפצו לצאת — הרשות נתונה בידו"

בעוד מדינות ערב מתמודדות עם בעיות הסיוע לפליטי מלחמת האזרחים, הציף גל חדש של פליטים את לבנון, את שטחי הגליל שהוחזקו על-ידי צבא השחרור ואת השומרון. תנועת הבריחה התחדשה מיד עם התלקחות הקרבות בתום ההפוגה הראשונה. מעמדם של הפליטים החדשים היה שונה באופן מהותי מזה של קודמיהם. הם לא ברחו בגלל שלא יכלו להתגנד ליהודים. מדינות ערב נכשלו בהגנה עליהם, ובמקום להביא להם ישועה ולהצלם ממצוקתם המיטו עליהם אסון גדול עוד יותר. עצם נוכחותם של הפליטים בארצות השכנות ובשטחי הכיבוש של חילות המשלוח שימשה תזכורת קבועה לכישלונם של הצבאות הערבים בארץ-ישראל.

במהלך ההפוגה הראשונה עזבו רוב התושבים את ירושלים הערבית. מאוכלוסייה שמתה יותר מ-60,000 נפש לפני המלחמה נותרו בה לפי עדותו של מברידס, סגן הקונסול היווני, בין

³⁶ הסקירה "בציבוריות הערבית" מ-20 ביולי 1948 (אח"ה, תיק 105/147).

³⁷ חזר של דעת/ע מ-2 באוגוסט 1948 (אח"ה, תיק 105/112).

³⁸ דו"ח מ-24 ביוני 1948 של יוסף סבאח (אמ"י, תיק 2408/16).

5,000 ל-7,000, רובם עניים מרודים או אנשים מוגבלים וקשי-הנועה. ככל הנראה היתה זו הפרזה ניכרת, ולפי הערכת מפקדת מחוז ירושלים נשארו בה כמעט 30,000 ערבים. הציאה מירושלים נמשכה גם לאחר תום המנדט, אך בממדים קטנים יותר ותחת פיקוח הלגיון. מודיעים דיווחו על הלכי רוח תבוסתיים בקרב האוכלוסייה, ולקראת סיום ההפוגה הראשונה סיפרו על התגברות הבריחה מן העיר העתיקה. לפי הדיועות פנו הנושטים את ירושלים אל בית לחם. בית ג'לה, רמאללה, יריחו ואף הרחוקי אל עבר-הירדן.³⁹

עם חידוש האש ב-9 ביולי 1948 גברה הבריחה הן מן העיר הן מן הכפרים סביבה. מחוץ לירושלים נגשש הכפר עמואס שליד לטרון, וגם באבו ע'וש התחילה עזיבה, בעיקר של נשים וילדים. בסך הכול יצאו מן הכפר לאזור שכם כ-900 איש ונתורו בו רק כ-150 נפש. הכפר הסמוך בית נקובה פונה אף הוא ערב חידוש הקרבות על-פי הוראת "המפקדה הערבית בעין כרם."⁴⁰ לאחר נפילת צבא, עין כרם ומלחה קרבות עשרת הימים ברחו גם תושבי הכפרים, במרדמות המערביים של הרי יהודה שקו החזית התקרב אליהם. מרביתם התרוקנו מיושביהם, או לפחות מן האוכלוסייה הבלתי-לוחמת. את מקום התושבים תפסו לוחמי "האגף אל-מקדס".

האחים המוסלמים ולעתים אף יחידות קטנות של צבא מצרי, שהפכו את הכפרים למוצבים.⁴¹ בחזית הדרום כבשה **גבעתי** במסגרת מבצע **אנפר** שורה של כפרים בשפלה הפנימית ובמה מסמיה, קסטינה, תל אל-ספי, מוע'לים, סג'ד, קזה, ברקוסיה וסומיל. התושבים נמלטו לעבר בית ג'וברין במזרח ומגדל בערב. רוב פליטי קרבות עשרת הימים היו תושבי הערים לוד ורמלה והכפרים הסמוכים אליהן: ג'מזו, דניאל, עינבא, ח'רובה, ברפליה, בריה, שילטא, ביר מעין, דיר טרף, בית נבאללה, קולה, אומזרעה ועוד. כ-10 ביולי הופצצה רמלה מן האוויר וההלה בריחה המונית ממנה. ההפצצות נמשכו, והעיר נכנעה ב-11 ביולי. ביום הוא נסוגה ממנה פלוגת הלגיון ועזובה 600 לוחמים פלסטינאים ועבר-ירדנים על נשקם. רוב תושבי העיר התכוננו לויזשא במקומם לאחר הכניעה, ושר המיעוטים, בכור שטרית, שביקר בעיר למחרת, העריך את מספרם ב-10,000-12,000 נפש. ואולם, בעת הביקור נודע לשטרית כי יגאל ארון, מפקד מבצע **דפי**, הורה "לקחת את כל האנשים [ברמלה] בגיל הגיוס בתורת שבויים ואת יתר התושבים... עומדים להוליד היום מעבר לקווי הגבולות ולעזובם לנפשם." הצבא הטיל עוצר על העיר והחל לסרוק אותה בחיפוש אחר לוחמים ונשק.

בעקבות פשיטת גדוד 89 של משה דיין על לוד ב-11 ביולי חדרה לעיר חטיבת יפתח והשתלטה על נקודות מרכזיות. למחרת, ה-12 ביולי, הונפו בעיר גזלים לבנים. כ-30 לגיונרים שכותרו בתנת המשטרה המשיכו להילחם וקראו לעזרה. באותו יום פרצה לעיר ממזרח מחלקת שריוניות של הלגיון ונסוגה לאחר חילופי אש עם חיילי **יפתח**. גיחה זו עלתה לתושבי לוד ביוקר רב. הלוחמים הפלסטינאים ואנשי השבטים מעבר-הירדן, שהסתתרו לאחר הכניעה ונסמנו בתושבים, חשבו כי התגברות המצופה הגיעה ופתחו באש על חיילי צה"ל. **יפתח** הגיבה

³⁹ דו"ח של "ירוחם" מ-3 ביולי 1948 על כוחות האויב בירושלים (את"ה, תיק 105/227), סקירת אנ"ם/השמונא מ-4 ביולי 1948 (א"צ, תיק 5254/49/74), צרור דיועות ערביות של "ירוחם" מ-7 ביולי 1948 (את"ה, תיק 105/147) ותיווח של מברידס המצוטטת אצל: Nathan Krystall, "The De-Arabization of West Jerusalem, 1947-1950" in: *Journal of Palestine Studies*, 27 (2), Winter 1998.

⁴⁰ מכתב שטרית אל שמעוני מ-9 ביולי 1948 (אמ"י, תיק 2564/10/ץ).
⁴¹ סיכום יומי של דיועות **טנאע** מ-11 ביולי 1948 (א"צ, תיק 1/57/810), דו"ח של "ירוחם" מ-16 ביולי 1948 על הגבצ בעיר העתיקה ודו"ח של אברהם כהן מ-4 בספטמבר 1948 על חזית דרום ירושלים.

בתוקף רב ומספר ההרוגים בעיר (כולל אלה שנהרגו במהלך הפשיטה והכיבוש ואלה שנורו לאחר ההתקוממות) עלה ל-250. על-פי הוראת מטה מבצע דפי גורשו התושבים מורחה, לעבר עמדות הלגיון בהרים. התושבים, מבוטלים מן האירועים שקדמו להוראה, לא התווכחו ויצאו במהירות מן העיר.⁴²

בלוד היו בעת ההיא כ-40,000 נפש, רבים מהם פליטים מיפו ומכפרי הסביבה. שטרית שמש בעת ביקורו הניח ברמלה כי "הצבא חושב לנהוג בהם בדרך אשר הוא עומד לנהוג כלפי תושבי רמלה." בשבוע לתל-אביב מיהר שר המיעוטים אל שרתוק וסיפר לו על מה שראה ושמע בביקורו. שרתוק דיווח מיד לכן-גוריון, וזה הורה:

- (א) יש להכריז ברבים בשתי הערים שכל מי שחפצו לצאת — הרשות נתונה בידו;
(ב) יש להזהיר שכל השאר יישאר על אחריותו מבחינת ההגנה, ואין שלטונות ישראל מתחייבים לספק לו מזון;
(ג) אין בשום פנים להכריח נשים, ילדים, ישישים וחולים לצאת מן העיר.⁴³

בשעה שהוראות אלו הועברו לכוחות בשתי הערים, כבר היו רוב התושבים בדרום אל מעבר לקרום. מיעוטם של אנשי רמלה פנו לעבר הקוים המצריים בדרום, ואילו רובם של תושבי לוד ורמלה נדדו מן השפלה להרי רמאללה. שטרית הגיע ללוד שבועיים לאחר כיבושה, ומצא שנותרו בה 700 נפש בלבד, רובם נוצרים.⁴⁴

בן-גוריון עדיין לא הודיע על צאת אנשי רמלה ובלוד לא נשאר תושב ערבי אחד... הרבה אנשים ברחו קודם-לכן. עם הכיבוש נמצאו בלוד 3,000 עד 5,000 איש [כנראה צ"ל: 30,000 עד 50,000] במשך הלילה יצאו. את ריבוי הקרבנות האזרחיים הסביר בן-גוריון לשרים בכך ש"בלוד גילה גם היישוב האזרחי התנגדות גדולה."⁴⁵

ככל הנראה, ההרג בלוד היה אמנם האירוע העקוב ביותר מדם במהלך המלחמה כולה, אך הספרים בהם נוקבים המקורות הערבים מוגזמים ביותר. בתום הקרבות נפוצו שמועות בשמועין כי בטבח שערכו היהודים בלוד נהרגו קרוב ל-3,000 איש — הפרזה פי עשר ויותר. נימר אל-ח'טיב טען כי 335 ערבים נהרגו בלוד ובדרך ממנה לרמאללה. עדויות מאוחרות של פלסטינאים, לעומת זה, נמנעות מלנקוב במספרים ומתרכזות בתיאור סבלותיהם של פלסטי העיר בדרום לרמאללה.⁴⁶

בני מוריס טען כי האירועים שליוו את כיבוש העיר מהווים עדות לקיומה בעת ההיא של מדיניות מכוונת של גירוש, שעליה הוחלט כנראה בישיבת הממשלה ב-16 ביוני שאשרשה על-ידי הדרג הגבוה ביותר, כלומר בן-גוריון בעצמו.⁴⁷ המקור שהוא מביא כאסמכתה לקביעה זו הוא עדות בעל-פה-שיחסה על-ידי מקור משני לקצין המבצעים של מבצע דפי, יצחק רבין,

⁴² לתיאור מפורט של האירועים בלוד ראו: אלון קדיש, אברהם סלע וארתור גולן, כיבוש לוד, תל-אביב 2000, עמ' 43-56.

⁴³ דו"ח של שטרית על ביקורו ברמלה ב-12 ביולי 1948 (אמ"י, תיק 105/31/2564/ח).

⁴⁴ מכתב שטרית אל בן-גוריון מ-29 ביולי 1948 ומצורף אליו דו"ח מ-26 ביולי 1948 על ביקור שר המיעוטים בלוד (ש, ש).

⁴⁵ פרטוקול של ישיבת הממשלה ב-12 ביולי 1948 (אמ"י), עמ' 26.

⁴⁶ ידיעת "צורר" מ-19 ביולי 1948 (את"ה, תיק 105/31), וראה סיפורו של הכומר עדה רנטיס, פליט מלוד, מ-28 בינואר 1998 באתר www.ahram.org.eg/weekly.

⁴⁷ ראו: מוריס, לידמה של בעיית הפליטים, עמ' 207, ועמ' 345 הערה 26.

סופר על ביקורו של בן-גוריון במפקדת המבצע ביום שבו ביקר שטרית ברמלה — ה-12 ביולי 1948. על-פי הסיפור, שאלו אלון ורבין את בן-גוריון מה ייעשה לאוכלוסייתה של לוד לאחר ההתקוממות בעיר. בתשובה הניף בן-גוריון את ידו ואמר: "גרשו אותם". על-פי גרסה אחרת לא אמר בן-גוריון מאומה אלא רק הניף את ידו. תנועה זו פורשה על-ידי הנהגים כמאשרת את הגירוש.

אמינותו של הסיפור אינה גבוהה והפרשנות שנתון לו מוריס אינה היחידה הבאה בחשבון. באותה מידה יכול היה בן-גוריון להניף את ידו כדי לגרש זכוב טורדני ביום חמסין קציף. העדות הסיבתית ניצבת כנגד פרשנותו של מוריס. הנחיתו ה"ל" של בן-גוריון לאתר פנייתו של שטרית מצביעות על מדיניות שונה. שר הביטחון לא נהג "לנפנף" את היראווני אלא לנסחן בבהירות ובקפדנות, ואחר-כך להנחיתן בעל-פה או בכתב. אין עדות לקיומם של דיון או התייעצות לפני חידוש הקרבות שבהם הוחלט על גירוש בכלל או על גורלם של תושבי רמלה ולוד במיוחד. גיבוש עמדותיה של ישראל כלפי הבריחה ההמונית של הפלסטינאים ושאלת שיתבם נמשך זמן רב בפרומים שונים, והחל ברצינות רק בתקופת ההפוגה השנייה. הדיון בממשלה הזמנית ב-16 ביוני 1948 היה דיון מקדמי, ועסק בעיית הפליטים אב ההתלבטות בעמדות שיוצגו למתוך ברנדוט ולא כנושא המרכזי. אירועי רמלה ולוד לא היו הדפוס המקובל בקרבות עשרת הימים ולא חזרו על עצמם במקומות אחרים שנכבשו באותם ימים, כגון נצרת, סח'ין או כפר מנדה. סיפור הגפת היד של בן-גוריון אינו שקול נגד כל אלה וודאי שאינו יכול לשמש לבדו ראיה לקיומה של מדיניות גירושים מכוונת על-ידי הממשלה ומתוכננת על-ידי המטה הכללי.

לעומת זה, יגאל אלון היה ידוע כמדיניות ושיטות "האדמה החרוכה" שלו במהלך כל המלחמה. ככל מקום בו פיקד אלון על כוחות **הפלמ"ח** ואחר-כך צה"ל, לא נותרה אוכלוסייה פלסטינית בין אם היה זה בגליל העליון המזרחי בעת מבצעי **מטאטא ויפתא**, באזור לוד-רמלה והכפירים הסמוכים במבצע **דני**, או, מאוחר יותר, בנגב (למעט בדווים) נאמנתו הפוליטית והאישית של אלון היתה נתונה ליצחק טבנקין ולא לבן-גוריון. אלון התעלם פעמים אחדות מהיראותיו של בן-גוריון או שהתחכם להן, והוא לא נזקק לאישורו של בן-גוריון כדי לנצל את ההזדמנות שנקרתה בעקבות ההתקוממות בלוד. הרי עוד ב-10 ביולי הוא הורה לזרז את יציאתם של הבלתי-לחמים מרמלה.⁴⁸

העונש הכבד שהושט על תושבי לוד לא עורר בשעתו תהיות או תסיסה בקרב לוחמי **יפתא**, אף כי היו אלה חברי ההכשרות המגויסות של תנועות הנוער, שהיו צפויים לגלות רגישות רבה יותר לשאלות ערכיות ומקצתם — אנשי **השומר הצעיר** — התחנכו לאחיות עמים. בתקופת קרבות עשרת הימים ראו חיילי צה"ל בפלסטינאים את האחראים למצוקת שפקדו את היישוב לאחר הפלישה. הם סברו כי ערביי ארץ-ישראל ראויים לגורל המר שאותו הביאו על עצמם, ומגיע להם להיענש בחומרה על שהזעיקו את הפולשים. מעצורים שפעלו לפני הפלישה כנגד יחס קשוח מדי לאוכלוסייה האורחית הפלסטינית נעלמו לאחריה. אירועי לוד נראים מובנים יותר על רקע זה, בצירוף הסיבות המיוחדות בעיר וההתקוממות שפרצה בה.

⁴⁸ שם, ע' 204.

מבצע **דקל** החל ב-9 ביולי בהרעשה ארטיילרית על הכפר קווייקאת (בית-העמק) שהניסה את תושביו מזהה לעבר תרשיחה עוד לפני שהדור לתוכו הכוחות. כוח אחר כבש את ח'רבת ג'ין, ומבצרו של דהר אל-עומר מעל קיבוץ יחיעם, והניס את הבדווים שהתגוררו בחורבת המבוצר ובסביבתו. לאחר-מכן נפלה בידי **חטיבה 7** העיירה שפרעם. תושביה הדרוזים, שכיושב העיירה תואם עמם, נשארו בבתיהם, ואילו הערבים — 15 עד 20 אלף נפש, בני המקום ופליטים מעכו, מחיפה ומן הכפרים — עזבו אותה ונצו מזהרה, אל מרכז הגליל, בעקבות צבא השחרור הנסוג.⁴⁹

לעומת היציאה המונית מרמלה, מלוד ומשפרעם, נשארו רוב תושבי נצרת — שנכבשה כעבור ימים אחדים — בבתיהם. חברי הוועדה הלאומית נמלטו מן העיר, יחד עם לוחמי צבא השחרור, בחסות העוצר שהטילו האחרונים. העוצר מנע בריחה המונית והאוכלוסייה הניפה גדלים לבנים עם כניסתם של כוחות צה"ל לעיר. השמועות שנפוצו לאחר כיבוש לוד ורמלה הגבירו את החרדה בנצרת. התושבים הסגרו במהירות כלי-נשק וסיפקו מידע על נשק שהוסתר במקומות שונים.⁵⁰

קדושתה של נצרת עמדה לה ולקראת כיבושה הורה בן-גוריון למפקד חזית הצפון, משה זליצקי (רמל), לאחוז באמצעים חמורים ביותר, לרבות פתיחה באש על בוזיים, כדי למנוע פגיעה במקומות הקדושים מן הסוג שכבר אירע בחיפה, בירושלים וכיפו. על-פי רישומו של בן-גוריון ביומנו הורה כרמל לגרש את תושבי העיר לאחר כיבושה, אך מפקד מבצע **דקל**, חיים סקוב, היסס למלא את המפקודה ופנה בעניין זה אל שר הביטחון, שפקד מיד להימנע מגירוש התושבים.⁵¹

אף-על-פי-כן עזבו את נצרת לאחר הכיבוש כמה מאות משפחות שעברו לסוריה, ללבנון ולעבר-הירדן. רובן לא היו מבני העיר, אלא מן הפליטים שהתקבצו בה מאז תחילת המלחמה מחיפה, ממבריה ומן הכפרים. מקצת הבורחים הגיעו עד בנת אל-ג'ביל שבדרום לבנון והצטרפו שם לפליטים מן הגלים הקודמים שעדיין המתינו לאישור כניסה לתוך לבנון. משנודע בדרום לבנון על תנאי החיים בנצרת לאחר כיבושה החליטו מקצת הפליטים לשוב לעיר והסתגנו אליה דרך הקווים המוחזקים בבליחות.⁵²

לאחר נפילת נצרת ונסיגת גדוד **חטיב 7** נמלטו התושבים מן הכפר לוביה. בעקבות הדוגמה שנתנה נצרת, נכנעו כפרים אחדים בגליל לכוחות צה"ל. ואולם, עם כניסת ההפוגה לתוקפה נצצה נסיגת צבא השחרור וכעבור יומיים שבו אנשיו של קאוק'לי והשתלטו על כפרים שבהם לא הוצב חיל-מצב ואף נקטו צעדי נקמה נגד תושביהם.⁵³

על המבוכה וחוסר התכנון ששררו לנוכח בריחת הערבים העידה גם עובדת קיומם של לחצים מצד גורמים שדווקא ביקשו להשאיר ערבים במקומותיהם. כך, למשל, התנגדו אירוי מושבות נשומרין — זיכרון-יעקב, בנימינה וחדרה — לגירושם של ערביי כפרים שכנים

⁴⁹ סקירת בן-גוריון, פרוטוקול של ישיבת הממשלה ב-12 ביולי 1948 (אמ"י), עמ' 27.

⁵⁰ דו"ח של "צור/לשם" מ-19 ביולי 1948 על כיבוש נצרת (אח"ה, תיק 105/92).

⁵¹ בן-גוריון, *יומן המלחמה*, כרך ב, 15 ו-18 ביולי 1948, עמ' 591 ו-599.

⁵² דו"ח של קורום מ-29 ביולי 1948 (אח"ה, תיק 105/92).

⁵³ כתב הניעה של נכבדי סחי'ין מ-20 ביולי 1948 (אמ"י, תיק 2426/11 תז), תלונת ישראל לאו"ם על השליטת צבא השחרור על הכפר (שם), (שם) ויומן הפרות ההפוגה מס' 6 מ-26 ביולי 1948 (אמ"י, תיק 2426/10 תז).

משום שנוקקו להם ככוח עבודה. משנודע להם בעיצומם של קרבות עשרת הימים על כוונת **אלכסנדרוני** לגרשם התלוננו במשרד המיעוטים ותבעו למנוע את הדבר. שטרית פנה לבן-גוריון וכתב להטיבה: "אתם נדרשים בזה לא לעקור שום פועל ערבי ממקומו מבלי הוראה על כך משר הביטחון."⁵⁴

"הם חושבים שהצבא הוא מקור האסון שקרה להם"

בתום קרבות עשרת הימים נאמד מספר הפליטים ב-400,000, מהם רבע מיליון שנמלטו משטח המדינה היהודית על-פי גבולות החלוקה. השאר נמלטו משטחים שנועדו להיכלל במדינה הערבית או במובלעת הבינלאומית של ירושלים. בתחום המדינה נותרו, על-פי אומדן זה, כ-100,000 ערבים, ובכל התחום שבשליטת צה"ל — כ-150,000 (כולל הברווים בנגב)⁵⁵

גל הפליטים שהגיע בעקבות קרבות עשרת הימים ביולי 1948 לשטחי הכיבוש הירדני, לגליל וללבנון, חולל תסיסה באזורים האלה.⁵⁶ החוסיינים ניסו לנצל את מצוקת הפליטים לערעור מעמדו של השלטון העברי-ירדני בגדה המערבית, והועיקו את אנשיהם בארצות ערב להפעיל לחץ על הממשלות הערביות להגביר את מאמציהן להצלת ארץ-ישראל:

האויב כבש אתמול את בית נבאללה, למוז, ע'נאבה, דיר טרף, קולה, אל-טרה, אל-וריעה, רמלה, לוד ואוורודום בלוד ותחנת הרכבת והאוורודום ברמלה... עמדת הצנאות הסדירים מזרה... רמאללה שבתה היום לאות מתאה... תושבי הכפרים גולים ללא מטרה ומפחדים מהעוד. האמון חלש והמוראל טפוקפק. בשם הלאום המעונה ובשם הקדושה שחוללה, נבקש שתקדשי את פני המצב ותסבירו לעמי ערב את האמת ותשתדלו להפעיל את המונים נגד הדרך הנכזית.⁵⁷

בשכם, ברמאללה ובבית ג'לה פרצו הפגנות נגד עבדאללה ונגד צבאו, והמפגינים האשימו אותם ב"מכירתה" של רמלה בעבור בצע כסף.⁵⁸ לפליטי לוד ורמלה שהתרכזו בסביבות רמאללה היו תלונות וטענות רבות נגד שלטון הכיבוש העברי-ירדני. הלגיון הואשם באחריות לנפילתן של שתי הערים ואליו המנהל האזרחי הואשם בחוסר-אונים ובהתרשלות בהושטת סיוע לפליטים. תשדורות ברשתות האלחוט של הלגיון ושל הוועד הערבי העליון תיארו את מצב החמור של הפליטים, ואנשי המופתי בבית לחם הועיקו את עמיתיהם בדמשק:

מספר העושים את לוד ורמלה לאחר נפילתן הגיע ל-100,000 איש שנשארו בלי משכנ, וכוסת. אנשי הכפרים המרוכים עושים את מקומותיהם לאחר שראו את האסון שמעו באחיהם.⁵⁹

⁵⁴ מכתב אריאב אל מסנכ מ-13 ביולי (אמ"י, תיק 3/307/48), מכתב שטרית אל **אלכסנדרוני** מאותו התאריך (שם, שם), מכתב משיבין אל שר המיעוטים מ-15 ביולי (שם, שם) ומכתב בנימין גולדשטיין (צור) אל שר הביטחון, המיעוטים והוצר מ-17 ביולי 1948 (שם, שם).
⁵⁵ סיכום מ-21 ביולי 1948 של הפעילות בעשרת ימי הקרבות (א"צ, תיק 854/52/236).
⁵⁶ מברק פרי-גורדון אל משרד החוץ בלונדון מ-16 ביולי 1948 (PRO, FO 371/68375).
⁵⁷ מברק קאסם ירמאוי אל משרד הוועד הערבי העליון בדמשק מ-12 ביולי 1948 (את"ה, תיק 105/31).
⁵⁸ סיכום ידיעות **אגף החקר** מ-26 ביולי 1948 (את"ה, תיק 105/147).
⁵⁹ מברק מבית לחם אל דמשק שנקלט ב-10 (כנראה צ"ל: 16) ביולי 1948.

החוסיינים הגוימו כפליים לערך כשנקבו במספר הפליטים. מפקדת הלגיון ברמאללה העריכה את מספרם ב-30,000 בלבד. מפקד בריגדה 4 — מפקדה שהקים הלגיון אחרי הפלישה לטפל ביחידות המתנדבים וכוחות העזר שפעלו במרחבו עוד לפני הפלישה, ולאחר שיחידות אלו המפורז בקרבות עשרת הימים בירושלים ובכפרים סביבה הופקדה על הטיפול בפליטים — הבעיז על המשמשה הלוגיסטית העצומה של טיפול בהם שניצבה לפניו, ועל חיבתה למעמדו של הלגיון בעיני האוכלוסייה:

כולם קוראים לנקמה בצבא הערבי [הלגיון] מכיוון שהם חושבים שהצבא הוא מקור האסון שקרה להם. לשם הרגעת הרוחות יש לטעוא אמצעים לתת להם קורת-גג... לספק להם מזון וזאת על-ידי אוסף הרימות ואספקת מזונות מעבר-הירדן, מכיוון שהמצב הנוכחי בארץ-ישראל אנו יכול לעזור להקלת האסונות הללו.⁶⁰

ניסיונותיו של האמד חילמי, מושל ירושלים, להרגיע את הרוחות בגדה המערבית — נכשלו. שלטונות עבר-הירדן ניסו לעכב בעד זרימתם של הפליטים אל הגדה המזרחית, ולא השתלטו על מצוקות הרעב והשיכון שלהם בגדה המערבית של הירדן. בארגונים הוולונטריים שנטלו על עצמם לראגן את הסיוע לפליטים לא היה די כדי להתמודד עם הבעיות שיצרה נוכחותם של הפליטים באזורי המקלט.⁶¹ פרי-גורדון, ממלא-מקומו של קירקבריד, הזהיר כי בעיית הפליטים החריפה מעבר ליכולת ההתמודדות של הממשלות הערביות, הפליטים מיואשים וקיומם תלוי לגמרי בצדקה ממקורות מקומיים שיתכלו בקרב. מחווה של נדיבות מצד בריטניה, הוסף, תועיל לעבר-הירדן ולפליטים מן הבחינה הפיננסית, ולבריטניה מן הבחינה המדינית.⁶²

עיריית רמאללה ביקשה מעבדאללה עזרה דחופה: "70,000 נפש מפורזים ברחובות, הרוב המכריע מהם מדלת העם. הם סובלים בחוסר גדול במצרכים החיוניים וחוסר מים, המהווים סכנה רצינית לבריאות... אין לעיר אפשרות לשאת בדבר." המלך השיב כי הפנה את הקריאה אל "המחלקה הרפואית" וקרא לפרנסי רמאללה להתאור בסבלנות עד בוא העזרה.⁶³ נציג הציב **האדום** הסביר למטה הארגון כי 4,000 תושביה המקוריים של רמאללה קלטו מאז פרץ ההלומה 60,000 פליטים. היתה זו הגזומה רבה בשני הכיוונים, אולם תמונת מצבם של הפליטים עולה בקנה אחד עם תיאורים אחרים בני התקופה. הפליטים הוותיקים, אלה שהגיעו מיפו בסוף ימי המנדט, הסתדרו בנוחיות יחסית בבתי הספר ובמזורים. הבאים אחרים כבר מילאו את המסדרונות במבני הציבור והאחרונים — פליטי לוד ורמלה, נותרו בחוץ והסתדרו מתחת לעצים ולאורך הקירות. פליטים אלה היו ברובם חסרי-כול פשוטו כמשמעו, ורובם היו נשים, ילדים וקשישים.⁶⁴

⁶⁰ מברק בריגדה 4 אל מפקדת הלגיון בעפאן מ-14 ביולי 1948.

⁶¹ הסקירה "בציבוריות הערבית" מ-20 ביולי 1948 (את"ה), תיק 105/119 ו סיוסם ידועות אגף החקר מ-26-27 ביולי 1948 (את"ה), תיק 105/147.

⁶² מברק פרי-גורדון אל משרד החוץ בלונדון מ-24 ביולי 1948 (PRO, FO 816/127).

⁶³ מברק טנא חוף, ממלא-מקום ראש עיריית רמאללה, אל עבדאללה מ-21 ביולי 1948 ותשובת עבדאללה מאתו יום אחריו, תיק 2569/13 (מז).

⁶⁴ היאריים של נציגי **הצלב האדום** על מצב הפליטים נובאים אצל: Catherine Rey-Schyr, Le CICR et l'assistance aux réfugiés arabes palestiniens (1948-1950), dans: *Revue de l'Internationale croix rouge*, LXXXIII (Septembre 2001), pp. 742-744.

רופא הקונסוליה האמריקנית בירושלים דיווח **למחלקת המדינה** בווישנינגטון על סיוע שערך ברמאללה ובעשרות כפרי הנפה. בדומה לאיש **הצלב האדום**, תיאר גם הרופא תנאי תזונה ותברואה חמורים, היעדר כמעט מוחלט של שירות רפואי והזרז מפני התפרצות מגיפות עם בוא האורף. ואולם למרות המצב הקשה בגדה המערבית, היתה ממשלת עבר-הירדן נחושה בדעתה שלא להתיר לפליטים נוספים לחצות את הגדה:

מאחר שמספר הפליטים בארץ [בעבר-הירדן] כוּמַן זה הוא רב וקשה לספול בעיניים שלהם —
לכן אין ברירה אלא שיישארו [הפליטים בגדה המערבית] במקומותיהם כעת עד שתתקבל
החלטה סופית בעניינם.

הדברים התייחסו ל-5,000 פליטים ששהו באזור יריחו והלגיון סיפק להם מזון — 15,000 ככרות לחם ביום.⁶⁵

ממשלת עבר-הירדן הוליגה הערבית נקטו צעדים נוספים להתמודדות עם בעיית הפליטים, ובראשם הקמת שתי ועדות לטיפול בהם: ועדה ממשלתית ירדנית וועדה כללית של הליגה, שבה היה גם צביג פלסטיני.⁶⁶ בעיראק נפוצו שמועות כאילו פנה עבדאללה אל ממשלתה וביקש ממנה להקל מן הנטל המוטל על עבר-הירדן ולקלוט 100,000 פליטים. פקודי העירייה בבגדד התכוננו לקבלת פני הפליטים שיגיעו לעיראק ורשמו את הבתים הריקים על-מנת לשכנם בהם.⁶⁷ למעשה, מספר הפליטים שהסכימה עיראק לקבל היה נמוך בהרבה. רובם היו תושבי הכפרים בתוף הכרמל, שהעיראקים חשו מחויבות מסוימת כלפיהם לאחר שהפקירום ולא חשו לעזרתם כאשר צה"ל התקיף אותם. מחויבותם של העיראקים לפליטי חוף הכרמל באה לידי ביטוי גם בהקמת גדוד מיוחד מורכב מצעירי הכפרים במסגרת גדודי העוזר הפלסטינאים ששירתו בחזית העיראקית, הוא גדוד **אל-כרמל**, שזכה לציוו משובר וליחס טוב יותר מן הגדודים האחרים.⁶⁸

בדומה לטענות הכחובות שהושמעו בשעתן על טבח בטירה, וכעבור 50 שנה גם על טבח בטנטורה, כך גם לאחר כיבוש שלושות הכפרים מבובלעת חוף הכרמל התלוננו הערבים מפני האו"ם על אלפי תושבים שנטבחו בהם ורכבות שנמלטו מהם. משקיפי האו"ם יצאו למקום, ואחר-כך אל ריכוזי הפליטים ליד ג'נין, ופקדו את יוצאי ג'בע, עין ע'זאל ואג'ום. התוצאות היו: 8,111 אטותורים, 63 נעדרים ו-62 הרוגים. בשלושת הכפרים אמנם היו בשלהי שנת 1946 6,820 תושבים בלבד, אך אפשר שפליטים מכפרים סמוכים התחזו לפני המשקיפים כתושבי הכפרים האמורים. בעקבות החקירה תבעו העיראקים מן האו"ם, והאו"ם מישראל, להתיר את שובם של התושבים לכפריהם, תביעה שנדחתה על-ידי ישראל בתוקף.⁶⁹

⁶⁵ צרור דיעות ערביות מ-23 ביולי 1948 ("את"ה, תיק 105/147) ומברק מירוחו מ-26 ביולי 1948.

⁶⁶ הסקירה "ארץ-ישראל כשדורים ערביים" מ-10–11 באוגוסט 1948 ("אצ"מ, תיק S 25/9047).

⁶⁷ מברק מבגדד מ-29 ביולי 1948 ("אמ"י, תיק 13/2569/חן).

⁶⁸ דו"ח שבועי של ש"מ/1 מ-26 באוגוסט 1948 ("א"צ, תיק 2384/50/10).

⁶⁹ דו"ח של בריגדיר ריילי מ-8 בספטמבר 1948 ומכתב שרתוק אל באניץ מ-28 בספטמבר 1948 ("אמ"י, תיק 12/2426/חן).

"את המספר המדויק של הפליטים לא יודעות גם הממשלות"

בעיית הפליטים הציקה למדינות ערב. עיתוני סוריה טענו כי מספר הפליטים במדינה עלה ל-50,000 והחוקתם עולה לאוצר הסורי למעלה משני מיליון לירות סוריות בחודש. תחתן הדיחו הערביות סיפור על פעולות שעושה הליגה הערבית כדי לארגן את הסיוע לפליטים בארצות ערב ובארץ. בשידורים נמסר מדי יום על מגביות לטובת הפליטים, על סיוע שמבטיחות להם מדינות זרות ועל פניות של מדינות ערב לאו"ם בבקשות סיוע. אולם היה מרחק רב בין הדיבורים לבין המעשים, ובין התמונה שנצטיירה בשידורים לבין המציאות בשטח.⁷⁰

במהלך קרבות עשרת הימים עמדו דיפלומטים בריטיים, ובראשם הקונסול במומן בירושלים ובריגדיר קלייטון במשרד הליגה הערבית בקהיר, על משמעותה המרכזית של שאלת הפליטים. מעתה הם ייחסו לה חשיבות רבה בהערכות ששלחו ללונדון. השניים תלו בישראל את הקולר להיווצרותה של הבעיה, אף כי עדיין המעיטו בהערכת ממדיה. קלייטון כתב כי שמע סיפורים רבים על יחסם של היהודים לכפרים ערבים באזורי הקרבות והוסיף כי בין אם בגלל פחדנותם או מסיבות אחרות, עובדה היא ש-200,000 פליטים עזבו את ארץ-ישראל.⁷¹ עוזרו של בומון, שרינגהאם, הודה בשיחה עם איש משרד החוץ לאו כהן כי הפליטים לא יוכלו לשוב לבתיהם, והציע שישראל תרכוש את אדמותיהם ותשלם את התמורה לסוכנות בינלאומית שתוקם לשם יישובם-מחדש. הוא דיבר על יישובם בעבר-הירדן וכהן, אף כי סבר שאין זה הפתרון הרצוי, ייחס חשיבות לרעיון מה גם שבא מן הצד הבריטי.⁷²

בדיון-חשבון שהגיש בלונדון על המצב בעבר-הירדן, כתב גלאב שלושה רבעים מ-200,000 הפליטים בעבר-הירדן הם חסרי-כול וניזונים ממנת להם יומית שמספקת להם הממשלה. מזה זר הספיקה בקושי לקיימם בחיים, וגלאב הזהיר מפני מגיפות טיפוס וכולירע המאיימות על הפליטים ועל הממלכה כולה. לדבריו, עלה מספר הפליטים בעמאן על מספר תושבי העיר הוותיקים. הפליטים היו מקור לתסיסה מתמדת ונרגנות, וגלאב חשד כי רבים ביניהם הסוכנים הקומוניסטים, הישראלים ו"האחרים" (כנראה התכוון לאנשי המופתי) השואפים לחולל פרוכוקציות.⁷³

גלאב הציג לפקדי משרד החוץ הבריטי עקרונות להתמודדות עם בעיית הפליטים בעבר-הירדן ובשנת הנתון לשליטתה בארץ-ישראל שיקלו על מצבם. בשלב ראשון, צריך היה לטייע לפליטים באספקת מזון, אוהלים, שמיכות ותרופות כדי שיוכלו לשרוד את החורף הקרב. בשלב שני צריך היה ליוזם פרויקטים לפיתוח התשתית, כגון בניית גמל מודרני בעזה, שספקו תעסוקה לפליטים. בשלב השלישי צריך יהיה ליישב את הפליטים מחדש באזור עזה, בבקעת הירדן ובעבר, ולהעביר את העודף ליישוב-מחדש במדינות ערב. גלאב לא האמין

⁷⁰ טיכום ידיעות מ-4 באוגוסט 1948 (את"ה, תיק 105/147) וסיכום "שידורים ערביים" (מס' 2) של מחלקת המרח התיכון מ-7 באוגוסט 1948.

⁷¹ מכתב בומון וקלייטון אל בארון מ-18 ומ-23 ביולי 1948 (PRO, FO 371/68375).

⁷² מכתב לאו כהן אל שרתוק מ-5 באוגוסט 1948 (אמ"י, תיק 1948/2425/1).

⁷³ דו"ח של גלאב מ-12 באוגוסט 1948 על המצב בעבר-הירדן (PRO, FO 371/68822).

בשיבת הפליטים, וציפה שאם יתחדשו הקרבות יגדל מספרם בעוד מאה עד מאתיים אלף נפש.⁷⁴ קורקברייך התריע שגם אם לא תתחדש הלחימה עלולות כל הממשלות הנוגעות בדבר לפשוט את הרגל בגלל בעיית הפליטים, והפליטים עצמם יימצאו בסכנת-מוות. התוצאה, הזהיר השגריר, עלולה להיות התמוטטות המשטרים הערביים והפיכות ברחבי העולם הערבי.⁷⁵ הבריטים הבינו כבר בעת ההפוגה ששאלת הפליטים לא תיפתר בדרך הזורחת, אלא בטווח הקצר על-ידי ארגון פעולות סיוע ובטווח הארוך על-ידי יישובם מחדש "אין זה סביר שרבים מהם יחזרו אי-פעם לבתיהם", ציינה הערכה של המצב במזרח התיכון שהוכנה במשרד החוץ בלונדון בעקבות ביקורו של גלאב ופגישותיו עם פקדי המשרד, והוסיפה: "השאלה ארוכת הטווח של יישובם-מחדש טרם טופלה כלל, אך היא תדרוש מאמץ ארגוני עצום ואמצעים כספיים ניכרים."⁷⁶

הערכת דומת על סיכויי חזרתם של הפליטים לבתיהם שיגרו לווינגטון הקונסול בירושלים ודיפלומטים נוספים במזרח התיכון. האמריקנים ניסו לרצות את מדינות ערב בהנמדת כספים מקרנות של **אונבר** א לרשות הסיוע לפליטים. ואולם, הערבים לא הסתפקו בכך. הם האשימו את ארצות-הברית באחריות לבעיה בגלל תמיכתה בצינות ועמדו על זכותם של הפליטים לשוב למקומותיהם.⁷⁷

במילים "שיבה למקומותיהם" לא התכוונו הערבים לשיבה מידית וודא לא לשיבה למדינת ישראל. חיסולה של ישראל קדם בעיניהם לשיבת הפליטים. הוועד הערבי העליון התנגד לשהות הפליטים כל עוד השתמעה ממנה הכרה בחלוקה ובקיומה של מדינה יהודית. העיתונות הערבית תמכה בו, ומדינות ערב אימצו עמדה זו והצביעו כולן ב-11 בדצמבר 1948 נגד החלטת עצרת האו"ם מס' 194, שבוין השאר עסקה באפשרויות הפליטים לשוב למקומותיהם או לקבל פיצוי על הרכוש שהותירו מאחוריהם. הפלסטינאים הטילו את האחריות לפליטים על הליגה הערבית, שעד כה נכשלה בהצלחתה של פלסטין ועד שתעשה זאת עליה ללקים ועדה מרכזית לעזרת הפליטים. אמיל ע'ורי הציע לרכז את הפליטים בבקעת הירדן ובנגב. כך יהיו קרובים לחיות ויכולו לתרום את תרומתם למאמץ המלחמתי, ותיחסך מהם העוינות שהתגלתה כלפיהם במדינות ערב.⁷⁸

שני קונסולים שכינתו בירושלים סיררו בסוף אוגוסט 1948 — האחד בעבר-הירדן בלבד והשני בעמאן, בבירור ובדמשק. הם מסרו נתונים על מספרי הפליטים שהתבססו על אומדנים, והוסיפו: "את המספר המדויק של הפליטים לא יודעות גם הממשלות, וברצונן לסדר בקרוב מפקד כלי." הקונסולים ציינו כי "היחס הכללי לפליטים הוא כאל אורחים לא-קראוים הנופלים למעמסה על עמי ערב... נשמעות האשמות כנגדם על שברחו מן המערכה והשתמשו.

⁷⁴ חזכיר של גלאב לבארוח מ-7 בספטמבר 1948 (PRO, FO 816/130).

⁷⁵ מברק קורקברייך אל בוין מ-4 באוגוסט 1948 (PRO, FO 816/127).

⁷⁶ חזכיר בארוח מ-8 בספטמבר 1948 על המצב במזרח התיכון (PRO, FO 371/68379).

⁷⁷ מברק צ'יך בבנדור אל **מחלקת המדינה** מ-11 באוקטובר 1948 שהתקו שמור בא"י, תיק 12/2569.ח.ן.ן.

ראו: מוריס, *לידתה של בעיית הפליטים*, עמ' 202.

⁷⁸ שאמרו של אמיל ע'ורי על שאלת הפליטים בלונדון (ביירות) מ-6 באוגוסט 1948 כפי שהובא על-ידי יעקב אייל בתזכיר לשמעוני ודנין מ-18 באוגוסט 1948 ("אפ"), תיק 13/2566.ח.ן) ומברק הוטסון-בוטסול אל משרד החוץ נאחאו תאריך (PRO, FO 371/68494).

נוהגים תלות על חשבונם את כל הצרות, ובעיקר את המצב הכלכלי הירוד, " השניים תיארו את סיפורי התמיכה בפליטים, אך היו הלוקים בהערכתם את הלוך הרוחות בקרבם:

[אחד טען כי] מחוץ לחוגי העשירים אין כל נטייה להשתקע בארצות ערב האחרות. המוסלמים העשירים נטעים לצצים והוצרים ללבנון. [השני] טוען, לעומת זאת, שבצלי הבתים והקרנות מעוניינים לחזור ולהסתדר, בעוד שלהגון לא חשוב הדבר ויסקימו באם יסורוהו בחקלאות במקום מושבו, עיראק או עבר-הירדן.⁷⁹

נוסעים ומסתננים לגליל סיפרו כי ממשלת סוריה מעניקה לפליטים זכויות אזרח ומוכרת להם קרקע במחיר מסובסד. לסיפורים אלה לא היה יסוד. מודיע ששב מדמשק לנצרת, סיפר כי מספר הנרשמים לקבלת סיוע (60 גרוש סורי ביום למבוגר ו-40 גרוש לילד) כבר עלה ל-37,000.⁸⁰

בנתת אל-ג'בילי שבדרום לבנון התפרעו פליטים רעבים ובוזו את מחסני המזון. המשטרה העבירה את מקצת הפליטים מן העיירה למקומות אחרים והמהומות נרגעו רק לאחר שהובטחה לפליטים הקצבה של מצרכי מזון בסיסיים. הפליטים בלבנון סבלו מאבטלה ועל הרוצים לעבוד ניטל לשלם שוחד לפקודי הרשות. כשני שלישי מן הפליטים בלבנון נרשמו לקבלת סיוע. הם הקימו ועדה שתציגם כלפי השלטונות בבירות, הליגה הערבית והוועד הערבי העליון, ובראשה אחמד אל-ח'ליל מחיפה. הממשלה מינתה פקיד בכיר לנשיא הוועדה הממשלתית לענייני פליטים ו"השתרר סדר יחסי".⁸¹

מצרים הטירה משאלת הפליטים פחות מבעלות-בריתה, למצרים עצמה הגיעו מעט פליטים, ורובם היו משכילים ו/או בעלי אמצעים. בניגוד למכתבי פליטים מלבנון וסוריה, שסיפרו על מצוקה ורעב, מכתבי הפליטים במצרים אל קרוביהם בארץ, שהועברו על-ידי **הצלב האדום** ונדקו בצנזורה הישראלית, לימדו כי הם מרוצים מתנאי חייהם.⁸² מצבם של הפליטים שהתקבצו באזור הכיבוש המצרי בארץ-ישראל היה חמור הרבה יותר, אך אלה לא השפיעו על הנעשה במצרים, ומצוקותיהם — תנאי התזונה, צפיפות השיכון, המחלות והסניטציה — לא נראו חריגות בהשוואה למצבם הרגיל של הממונים בעמק הנילוס ובדלתא. בתקופת הפוגה השנייה התרכזו באזור הכיבוש המצרי למעלה מ-130,000 פליטים והירכו הגדול ביותר, כ-50,000, היה בתוך העיר עזה. מספר דומה של פליטים הצטופף בעיירה מלדל ובפרדסים, בכרמים ובשדות סביבה. כ-25,000 איש היו בחאן יונס והשארו במתנות נוצרות (8,000, רובם מלוד ומרמלה) ואל-בוריג' (3,000 בני יפו), וברפיח. מלבד הירכו הגדול של פליטים ברצועת החוף היו ריכוזים קטנים יותר באזור השליטה המצרית בהר תברון ובבית ג'וברין. הצבא המצרי והמוסדות האזרחיים המקומיים לא השתלטו על הכביה, והפליטים התגוללו ללא דואג. בעלי היוזמה הסתגנו לשטח המוחזק בידי צה"ל "במגמה לקטוף דורה ולגנוב מהכפרים העוובים".⁸³

⁷⁹ ד"ח מ-18 בספטמבר 1948 על ביקור הקונסולים בארצות ערביות.

⁸⁰ ד"חות של "צור/מוריס" מ-3 בספטמבר ושל "צור/יוסף" מ-8 בספטמבר 1948.

⁸¹ ד"ח של קמ"ן מרחב חיפה מ-18 באוגוסט 1948, ומכתב הרצוג אל דעת מ-19 בספטמבר 1948.

⁸² פרק הצנזורה בד"ח החדשי של ש"מ מ-28 בספטמבר 1948 ("א", חיק 137/51/286 (6)).

⁸³ סיכום ידיעת מודיעים של חידו ד מ-16 בספטמבר 1948.

מספרם הכולל של הפליטים הוסיף לשמש מקור לספקולציות. עיתוני סוריה ותחנת הרדיו הלבנוניות התחרו ביניהם בנקיבת מספרים גדולים יותר. הסורים כתבו על 300,000 פליטים שנמלטו לארצות ערב, ו-50,000 מהם נמצאו בסוריה. בלבנון דיברו על 350,000 פליטים, שרק מקצתם נמצאו עדיין בתחומי ארץ-ישראל. מאחורי התחרות הוּו בפרסום מספרים מופרזים ניצב הרצון לזכות בנתח גדול יותר ממספי הסיוע. ברמאללה טענו כי בסביבות העיר הוזנים כ-100,000 פליטים ובעיר עצמה עוד 20,000.⁸⁴ **אגף החקר** צייטט "מקורות ירדניים רשמיים" שנקבו במספר של 226,000 פליטים המצויים תחת שלטון עבר-הירדן משני צדי הירדן, 140,000 מהם בשומרון, כבסיבות רמאללה ובקעת הירדן. על תנאי חייהם נאמר:

הנעים מקבלים 200 גרם לחם ליום, ואילו האמידים יותר מקבלים קילוגרם קמח אחד לחודש. את שאר מצריהם עליהם לקנות בעצמם. הוצאת האוצר הירדני על קמח ולחם עבור הפליטים היא כ-8,000 לירות ביום, סכום המהווה שליש מתקציב המדינה. כל ראש משפחה מבין הפליטים מקבל אוהל בלי להתחשב במספר הנפשות אשר במשפחתו.

בספטמבר 1948, כאשר גברה המתחחות לאחר רצח ברנדוט ולאחר ההתקפה על משלט 219 ליד מודיעין, התחדשה הבריחה מן הכפרים הסמוכים לקו החזית. מודיעים שנשלחו לשומרון סיפרו כי מ'נזין מעבידים נשים וילדים לקרובי-משפחה בכפרים, וגם הסוחרים חששו שהכפרים בעומק בטוחים יותר ומעבירים אליהם את המלאי.⁸⁵ לקראת החורף העברו השלטונות פליטים מאזור ההר הקר אל בקעת הירדן החמה יותר. צעירי הפליטים אמנם התגייסו ברצון ללגיון ולחידות-עזר שלצדו, אך הלגיון לא התלהב לגייס מחשש שיערקו לאחר שיקבלו את שרחם. סקירת **אגף החקר** גם הצביעה על שאיפודיהם לעתיד של הפליטים:

הפליטים שבידם וכפרם הריבם [לא] מתכוננים לחזור... בעלי הקרקע שביניהם מאמינים, כי מדינת ישראל לא תפקיע את אדמתם אלא תקנה אותה. בכסף זה הם מקווים להסתדר בחוץ-לארץ. אלה שספריהם לא נפגעו מקווים לחזור... מאחר שהתרגלו כבר לחילופי המטרותם.⁸⁶

כלפי העולם פרטו דובריהן של מדינות ערב ועסקנים פליטניים על נשים של רגישות אנושית והזהירו מפני הגורל המצפה לפליטים אם לא תיפתר בעייתם עד בוא החורף.

"הרעב בין הפליטים גדול ואין מי שיעזור להם"

מטנת מצבם של הפליטים כפי שעלתה מידוויחי מודיעים ומחקירת מסתננים בתקופת ההפוגה השנייה היא ממונה אחידה שמתארת סבל, מצוקה כלכלית, השפלה חברתית, הזנחה מנהלית ולא מעט שחיתות. המתנדבים שהגיעו ממדינות מערביות הגיעו בשלב הראשון לתבר-הירדן וללבנון, ורק בשלב מאוחר יותר הגיעו צוותי הסיוע גם לגדה המערבית ולרצועת עזה. ביתנים

⁸⁴ סיכום ידועת **אגף החקר** מ-4 באוגוסט 1948 (את"ה, תיק 105/147).

⁸⁵ דו"ח של "צורה/פליטאלי" (קוריס) מ-26 בספטמבר 1948 (א"צ, תיק 2384/50/10).

⁸⁶ עלון ידועת של **אגף החקר** מ-12 בנובמבר 1948 (א"צ, תיק 6/137/51/84) דו"ח יומי של "מ"מ/1 מ-13 בנובמבר 1948 (א"צ, תיק 7249/49).

התדרדר המצב בריכוזי הפליטים הסמוכים לקווי החזית בארץ, שם טופלו הפליטים על-ידי גורמים מקומיים או שלא טופלו בכלל.

מודיעים נצרתים ששבו מסיר בעבר-הירדן ובשומרון סיפרו על הפליטים בשכם: "מצבם הכלכלי בכל רע. אינם מקבלים שום עזרה. כולם שוכנים תחת האילנות ועצי הזית ללא אוהלים"⁸⁷ ליד מבית ג'וברין, שנלכד ב-18 בספטמבר, טען בחקירתו כי נתפס בשעה ש"הלך לקחת אוכל, כי הרעב אצלם גדול". הוא סיפר כי בבית ג'וברין "ישנם המון פליטים השוכנים בין הדויות ומזרחית לעיר... גם בתוך העיר ישנם פליטים רבים. הרעב בין הפליטים גדול ואין מי שיגזור להם"⁸⁸ מסתננים שנתפסו ברמלה באוקטובר 1948 סיפרו כי באו מרמאללה, שם:

כל הפליטים... טובלים מחוסר-כול. אוכל אין להשיג. הם נודדים בכל כפרי הסביבה של רמאללה ומבקשים נדבות... שאלה המים היא קשה ביותר... עם התקרבות עונת החורף הולכת ונעשית יותר קשה בעיית שיכון הפליטים. רוב הפליטים מתגוררים תחת עצי הזיתים, בכרמים ובמערות. אין להם מורגים ולא מקומות לינה. הרבה חלו מסיבה זו... חלק קטן מהפליטים עברו לנבלוס [שכם]. הלגיון הערבי שנימצא ברמאללה מולול בפליטים ולא עוזר להם.

המסתננים הוסיפו בחקירתם פרטים על הקצבות הסיוע של השלטונות ועל מחירי המים, וסיפרו על התמותה הגוברת בקרב הפליטים בעקבות גשמי העונה הראשונים⁸⁹ וחשב קשיש מניין כרם, שנימצא מקלט במגור דיר קרמיון ונתפס בבואו לקטוף פירות בבוסתנו על-מנת למכורם בשוק של בית ג'לה, סיפר:

במקום נמצאים פליטים רבים מכפרי הסביבה... הם עניים ומצבם הכספי כבי-רע. אין להם במה ללכלכל את עצמם ואת בני-ביתם, ומאז עזבו את כפריהם לא קיבלו כל סיוע כספי מאזרח צד שדוא. הם מפרנסים את עצמם על-ידי פשיטת-יד וכו', וגם זאת בדוחק רב... גם בית להם מלאה פליטים לרוב.

הקשיש הוסיף כי "הלוך הרוחות בקרב הפליטים ירוד מאוד. הכפריים העניים שנטשו את אדמתם ואת בתיהם מרגישים יפה את מוראות הנדידה והמלחמה". בכפר וולג'ה הכריחו המצרים את התושבים שנמלטו לשוב אל הכפר ולהגן עליו.⁹⁰ מודיע סיפר על חיי הפליטים ברצועת עזה, שם שרר המצב הקשה ביותר מכל שאר הריכוזים:

בערים הגדולות גרים רוב הפליטים בבתיים ומשולטים בדרך-כלל שכר-דירה. ממזרח למגדל שוכנים פליטים רבים בסוכות עשויות בד-שק אשר הועמדו בכרמי הזיתים בקרבה בלתי-אמצעית לצבא המצרי. סביב בית לווה וג'בליה... שוכנים הפליטים מתחת לעצים. במקומות אחרים הקימו... צריפי פח... בערים הגדולות החלו המצרים לחלק מזון לפליטים, אך המזנת עדיין קטנת... יש שמפחוט אשר מתקיימות על מנירת רכושן שהצליחו להציל בעת עזיבתן, אך לרובן לא נשאר עוד מה למכור. אבות לבנות מנסים להשיאן. יש והמחיר יורד עד 80 ולעתים עד 20 לירות, ולעתים לא ניתן מוהר כלל [שכן] האב שמה להפטר מפיות מיותרים. נשים וילדים רבים חוזרים על הפחוטם.

⁸⁷ דו"ח של "שפיק" מ-16 בספטמבר 1948 (את"ה, תיק 105/130).

⁸⁸ סיכום ידיעות מודיעים של חזית ד מ-20 בספטמבר 1948 וראה זיכרונותיו של פייסל ח'ורני (הערה 9).

⁸⁹ דו"ח של קב"ט רמלה ולוד מ-29 באוקטובר 1948 על הקצרות מסתננים שנתפסו ברמלה.

⁹⁰ דו"ח מ-21 באוגוסט 1948 על הקצרות השבוי שנתפס בניין-כרם (א"צ, תיק 5254/49/7).

תיאור זה תאם לדברי מודיעים אחרים שתיארו את המצב בערים עזה, רפיח וחאן יונס.⁹¹ אוזלת-ים של המצרים בהתמודדות עם בעיות האוכלוסייה, ובעיקר עם המגפות שפריצו באזור עזה בחורף 1948/9, והשחיתות שפשתה במנגוני העזרה שפעלו באמצעות המנהל המצרי, עוררו התמרמרות. התסיסה בקרב הפליטים באה לידי ביטוי גם בגידול בהיקף ההסתגנות. כמעט מדי יום (או לילה) נתגלו ונעצרו מסתננים יחידים או קבוצות במרחב שבין צפון היציעה לבין אשדוד. מקצתם ביצעו מעשי שוד וגניבה, והשודים במניעים כאלה להסתגנותם נעצרו והובלו לחקירה. רובם הסתגנו ממניעים תמימים יותר — חיפוש מזון או הבאת רכוש שהוסתר בעת הבריחה — וכאשר נתפסו, הוזהרו ושוחרו אל מעבר לגבול.

"בבתי הזונות בבירות ניכר מספר רב של נשים מהארץ"

מצבם של הפליטים בצפון הארץ ולאורך הגבול הצפוני בקיץ 1948 היה דומה. מעמק החולה דווח על "תנועת פליטים לכפרי הביצות בלילות בגלל הרעב. חלק מהם אף מזוינים ואירעו כמה מקרי יריות אל נוסעים בכביש הראשי".⁹² מדי-פעם נעשו הסדרים מקומיים להחזרת משפחות יחידות שקיבלו יחס מועדף, או אף קבוצות גדולות יותר, לשטח ישראל. הסורים התנגדו להסדרים כאלה והשתמשו במלת-סדירים שגייסו מקרב הפליטים כדי לפגוע בחוזרים ולשבש את החיים באזור הביצות בכלל.⁹²

קצינים לבנונים קיימו מגעים בדרג מקומי עם קציני צה"ל על-מנת לאפשר לפליטים לקצור את שדותיהם בקעת קדם-מלכיה שהשתרעה משני עברי החזית. בשיחות אלו הוסכם שאין לירות על כפריים שיחצו את הגבול אלא לשבותם. בכפרים מן העבר הסורי של הגבול שתושביהם נמלטו בעקבות הפצצות חיל האוויר, כגון בניאס, ניכרה תנועה של חזרה. לעומת זה ננטשו כפרים ברמת הגולן, כגון מְסַדְהָ, כאשר נפוצו באזור שמועות על חידוש הקרבות באמצע ספטמבר.⁹³

איש עסקים לבנוני שנפגש עם נציג ישראלי בפריס העריך את מספר הפליטים בארצו כ-70,000, ומלבדם עוד כרבע פליטים יהודים ונוצרים שנמלטו מסוריה. המחצית של הפליטים הורכבה מאנשים אמידים או מגמלאים של ממשלת המנדט, שהמשיכו לקבל את קצבותיהם בלבנון. אלה הוציאו כספים והגיעו את גלגלי המשק הלבנוני. כך, למשל, נהנו מהם בעלי בתי המלון, שבמקום עונת קיץ בת חצי שנה נהנו מתפוסה מלאה גם כבעני המה. הפליטים הנצרכים והנתמכים רוכזו במחנות בצידון ובקעת הלבנון, ולא נראו בבירות. הוצאות התמיכה בהם מומנו על-ידי הליגה הערבית ולא על-ידי ממשלת לבנון, ובסיכום:

⁹¹ דו"ח מ-9 באוקטובר 1948 על החיים באזור הכיבוש המצרי.

⁹² ראה, למשל, דו"ח מ-26 באוקטובר 1948 על התקלות בין מסתננים לבין חוזרים באזור החולה (א"ג, תיק 7249/49/191).

⁹³ סיכום של דוד וולפגון מ-27 באוגוסט 1948 (שם, שם), ודו"ח של שפירא מ-14 בספטמבר 1948 (א"ג, תיק 7249/49/146).

"בעיית הפליטים, מאחר שעברו אי-הסדרים שהתהוו בתחילתה, היא מקור לכספים ולתעסוקה ללבנון."⁹⁴

נכבדים פלסטינאים בגדה המערבית ובלבנון חיפשו דרכים להשפיע על גורלם של הפליטים. הבישוף חכים, שעמו נפגשו טוביה ארזי וששון בפרוס, אישר את עיקרי הניתוח של איש העסקים הנ"ל, אך הוסיף כי "כסף זה כבר הוצא על-ידי הפליטים לכלכלתם והוצאתם, ועכשיו מתחילה הבעיה של העתיד." הבישוף חכים פעל בעיקר למען בני-עדותו היוונים-קתולית ובעניינם של בעלי רכוש שהושאר בארץ. לשם כך נדד בבירות ערב ובאירופה. לששון ולארזי הוא הציע שישאל תרבוש את אדמותיהם ובתיהם של הפליטים בכסף מלא, והתמורה תאפשר לפליטים בעלי הרכוש להסתדר במקומות שונים בעולם ותקהה את עוצצה של הבעיה כולה.⁹⁵

תוארם של סוכני **דעת** שנשלחו אל מעבר לגבול לבנון את מצבם של הפליטים בארץ זו היה שונה. כנראה הם התייחסו למחציתם השנייה של הפליטים, זו שעליה לא ידע איש העסקים הנ"ל לספר. לדבריהם, מרבית הפליטים רוכזו במחנות עין אל-חלווה ומזה-מיה שבארבע צידון. אלה שחיו מחוץ למחנות קיבלו תמיכה בשיעור 10 מיל ליום ו-1 ק"ג קמח לחודש. סוכני המחנות היו צריכים לקבל מנת מזון בסך 60 מיל ליום. המנות חולקו באמצעות שרשרת של קבלנים לבנונים ופלסטינאים שהתעשרו ממפעל העזרה, אך רק מקצתן הגיעה אל הנזקקים להן, ובסיוכום:

מיום ליום הולך ומחמיר מצבם של הפליטים. כבתי הוונות בכיירות ניכר מספר רב של נשים מתאזר אשר בגלל המצב הקשה נאלצות לבקש פרנסה בדרך זו. המצב במחנות מבחינת השיוך בכל רע. במחנות בצור ובצידון מתו למעלה מ-400 תינוקות כתוצאה מגל הקור.

תואר וזמה מסר פלסטינאי ששב מסוריה ובלבנון וסיפר על מגפת דיונגריה במחנות הפליטים, על מחסור ברופאים ועל יחסם הנוקשה של הסורים אל הפליטים החיים בארצם.⁹⁶ ניסיונות לגייס את צעירי הפליטים בלבנון לצבא השחרור ולכוחות הנאמנים למופתו שפעלו בגליל לצד צבא הליגה עלו בתוהו. לעתים העדיפו הצעירים שחששו מגיוסם להסתגן דרך הקווים אל תחום שלטונה של ישראל, ועשרות מהם הגיעו במחצית הראשונה של אוקטובר לנצרת — שם נעצרו ואחר-כך שוחררו בערבות קרובי משפחתם.⁹⁷ מספר הפליטים מסוריה היה קטן בהשוואה לריכוזיהם בגדה המערבית והמזרחית, ברצועת עזה ובלבנון. רובם היו פלחים מכפרי הגליל המזרחי, עמק הירדן ועמק החולה שהתרחקו מעט מזרחה, לרמת הגולן, ובהלקים אף נשארו ליד ערוץ הירדן. לא נמצאו בקרבם דמויות בולטות כמו בקרב הפליטים בעבר-הירדן או בלבנון. תושבי הכפרים ברמת הגולן הסתייגו מהם הממשלה הטילה על המח'תרים לדווח לשלטונות על הורים המסתובבים בכפרים או לידם וכל

⁹⁴ מכתב ארזי אל שמעוני מ-20 באוקטובר 1948 (אמ"י, תיק 2565/12).
⁹⁵ דו"ח של ששון וארזי מ-26 באוקטובר 1948 על פגישתם עם חכים בפרוס (אמ"י, תיק 2563/21).
⁹⁶ מכתב ראש ש"מ אל ש"מ מ-18/3 בדצמבר 1948, דו"ח של אירובך מ-6 בדצמבר 1948.
⁹⁷ דו"ח של יצחק וונדרמן (שגב, מסקד משטרת נצרת) על המצב בעיר באקטובר 1948 (אמ"י, תיק 2464/10).

פליט שהסתובב בקרבת הגבול וריכוזי הצבא נחשד כמרגל-כוח. מחשש לריגול ולשיתוף-פעולה עם ישראל, התכוונו הסורים להעביר את הפליטים אל פנים הארץ.⁹⁸ ההפוגה השנייה הביאה לראשית התפכחותם של הפלסטינאים. התערבות מדינות ערב וצבאותיהן במלחמה רק הגדילה את אסונם. ארץ-ישראל הערבית הצטמצמה עוד יותר, מספר הפליטים גדל במידה ניכרת, ההנהגה הפלסטינית נדחקה לשוליים והתנתקה מן הציבור שלה ומן המציאות הארצישראלית. מעל לכול, תקופת ההפוגה הבהירה לפלסטינאים את אפיה השונה של מלחמה זו, שאיננה מלחמה בין אימפריות שצבאותיהן חולפים בארץ ועוברים הלאה, וגם לא בין תקיפים מקומיים הנאבקים על השררה ועל תמיכתו של הסולטן, ומאבקיםם אינם נוגעים לאוכלוסייה שאינה צד בהם.

בתקופת ההפוגה התברר לפליטים, ובייחוד לאלה מהם שלא הרחיקו מבתיהם ומאדמתם וביקשו לשוב אליהם כאשר פסקה האש, כי כלליה של מלחמה זו שונים מכפי שהכיר הניסיון ההיסטורי של האזור הזה. הפליטים לא הורשו לשוב ואף לא לאסוף את יבוליהם. נוכחותם בכפרי וערי המקלט התמשכה והפכה לנטל כבד על מארחיהם — אוכלוסיית הקבע בהר שומרון ובהר הברון, ברצועת החוף הדרומית, בגליל הערבי ובארצות השכנות. תושבי האזורים האלה למדו במהלך ההפוגה מניסיונם של הפליטים שאירחו אצלם כי הברחה אינה זמנית ואינה קצרה כפי שהיה נהוג בעבר, ועלולה להתפתח לפליטות ממושכת. לפיכך, כאשר התחדשו הקרבות בתום ההפוגה הם לא מיהרו לברוח וניסו להיצמד לכפריהם.

⁹⁸ "דוחות של בנימין שפירא ב-25 במרס ומ-6 באפריל 1949.